

Tallár Ferenc (szerk.): Az individuum és az európai tradíció

Savaria University Press, Szombathely,
2004. 219 old., 1980 Ft

A cím nagy ívű, a kötet vékonyka. Mivel a recenzens maga is individuumnak szereti gondolni magát, talán nem meglepő, ha saját homályos elgondolásait, kapcsolódó kedvenc témáit kezdi keresni a kötetben. Felémlik benne mindjárt Giovanni Pico della Mirandolának az ember méltóságáról zengő szónoklata 1486-ból, amelyben az Atya így szól Ádámhoz: „A többi teremtmény a maga meghatározott természete folytán az általunk előírt törvények közé kényszerül, örökre meghatározva. Téged nem fékez semmi kényszer, téged szabad akaratodra bízlak, az fogja természetet megformálni. A mindenség közepébe helyeztelek, nézz körül, hogy mi a legkedvedszerintvalóbb a világban.” (In: *Reneszánsz etikai antológia*. Gondolat, Bp., 1984. 214. old.) Pico szerint tehát az ember kitüntetett létező, kitüntetettsége éppen korlátoktól mentes metafizikai helyzetében áll, amelyhez szabad akarat társul. Ez utóbbi nem pusztán a jó és a rossz közötti választás képessége, hanem a saját természetére irányuló formáló erő, amelynek révén önmaga teremtojévé léphet elő. Európában az individuum fogalma legalább a reneszánsz platonistáktól kezdve szinte elválaszthatatlanul összekapcsolódik a méltóság (*dignitas*), a szabadság (a szabad akarat) és az autonómia (Pícónál mint önmagunk megalkotása) gondolatával. Mindenesetre a reneszánsz gondolkodók szerepéről nem találunk írást a kötetben, de még csak elejtett megjegyzést sem.

Arról az érdekes és roppant tanulságos átalakulásról sem olvashatunk (néhány kőszá utalástól eltekintve), amely az individuum filozófiai fogalmának történetében végbemegy. Ez – csak nagyon nagy vonalakban – legalább a főnóciái Porphyriosz *Eiszagó-*

gójéhez utal vissza bennünket, akinél világosan látszik, hogy az individuum logikai problémaként kezdi karrierjét: „Legátfogóbb nemből tehát tíz van, legszűkebb fajból pedig számos, de nem végtelen sok, az individuumokból viszont, amik a legszűkebb faj után következnek, végtelen sok van. Ezért tanácsolta Platon, hogy a legátfogóbb nemtől lefelé haladván a legszűkebb fajnál álljunk meg, és a közbülsőkön úgy haladjunk keresztül, hogy azokat szétválasztjuk a fajalkotó különbségek segítségével, a végtelent [sokaságot] pedig hagyjuk, mivel arról nem lehetséges tudás.” Individuumnak nevezzük Szókratészt, a féléret vagy az éppen itt érkezőt, „mivel mindegyikük olyan sajátosságokból áll össze, amelyeknek az összessége senki másnál soha nem lehet ugyanaz” (Közreadja: Gerebny György. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1984. 3–4. szám, 440–441. old.). Tehát a nemekre és fajokra osztó rendszerező ész kénytelen kapitulálni a végtelen változatosság előtt. *Individuum est ineffabile* – ahogy majd Szent Tamástól idézik sokan: az individuum kimondhatatlan, mert fogalmilag megragadhatatlan. A skolasztikus gondolkodással élesen szembehelyezkedő modern természettudományos szemlélet kibontakozásakor – tehát Galilei után – újra felmelegítik ezt a tételt: immár azt jelezve, hogy ki kell zárni minden szubjektív, minden minőségre irányulót a (tudományos) megismerésből: nem nézzük (nem kell néznünk) a szabadesés vizsgálatakor, hogy rothadt alma hull-e alá, vagy a nagymama meissenije.

Áztán végbemegy, valahol a XVIII. században, egy jelentős fordulat, amely ugyanezen mondat értelmét is megváltoztatja. Ennek eredményét általában Goethe Lavaterhez írott 1780. szeptember 20-i levelével szokás példázni: itt az *ineffabile* már az individuum megismerhetetlenségére, kimeríthetetlen gazdagságára és mélységére utal. Ezzel izgalmas párhuzamban, tíz évvel később, Kant a *szellemet* mint a lelket meglevenítő, lendületbe hozó elvet az „esztétikai eszmék” ábrázolásának képességként mutatja be, amivel egy addigra már bő százéves hagyományt fogalmaz újra. Az esztétikai eszme, mond-

ja, a képzelőerő produktuma, amely „arra készlet, hogy sok mindent gondoljunk, de amellyel egyetlen meghatározott gondolat, azaz egyetlen *fogalom* sem lehet adekvát, s amelyet ennélfogva semmilyen nyelv nem képes teljesen elérni és érthetővé tenni” (*Az ítélőerő kritikája*. Osiris, Bp., 2003. 229. old. 49. §). A modern individuum együtt formálódik azzal, amit esztétikának nevezhetünk.

S ha már itt tartunk, mindenképpen érdemes a jelen tanulmánykötet mellé odatenni a nemrégiben magyarul is napvilágot látott alapművet, Alfred Bäumler nem éppen frappáns című – *Az irracionális problémája a XVIII. századi esztétikában és logikában* Az ítélőerő kritikájáig – könyvét 1923-ból, amely magyarázatot kínál a fenti fordulatra, s a modern európai individuum-fogalom kialakulásával kapcsolatos más kérdésekre is – még ha talán esetlegesnek tűnik is ez a hivatkozás, hiszen Ernst Cassirertől Karl Löwithen át Charles Taylorig még sokakat lehetne említeni, akik fontos könyveket írtak ebben a témakörben. Mindenesetre Bäumler úgy látja, hogy a XVIII. század legalább annyira az ízlés százada, mint az észé; s az ízléssel egy „esztétikailag teremtő és élvező szubjektum” is kibontakozik. Mindennek azonban semmi köze a szubjektivitáshoz, sokkal inkább az individualitáshoz. „Az ízlés a szubjektumot teljes felelőtlenségében, mély-séges belső szabadságában nyilvánítja ki. Az érzés előtt leomlik minden idegen mérce. Ha az ízlés szerephez jut, akkor eltűnik minden objektív támasz, az ember már csak önmagával áll szemben, és a döntő pillanatban, amikor érzésére hivatkozik, *egyedüliségének* tudatára ébred. [...] Itt az objektivitás csak alkalom arra, hogy ön-nönmagának mint *ezen* individuumnak ébredjen tudatára. Az individuummal szemben azonban csődöt mond a fogalom, mely mindig csak az utolsó előttiig jut el, az infima speciesig sosem. Az individuum szóltan, fogalma és logikája sincs; individuum est ineffabile. Az érzés sohasem tudódhat ki. Eppen az eleven ember marad tehát feltáratlan.” (*Az irracionális problémája...* Enciklopédia, Bp., 2002. 25. old.) E teljes mélységig kikutathatatlan, kimeríthetetlen,

eleven embernek a koncepciója korábban ismeretlen volt. Így a felvilágosodás kora óta vagyunk különös keverékei az érzés gazdagságának és a kritikai észhasználatnak. Jó lett volna erről is olvasni.

A jelen kötet szerkesztőjének bevezetőjéből kiderül, hogy az itt olvasható tanulmányok egy 2003-ban Szombathelyen megrendezett konferenciára készültek, amely egy sorozat immár harmadik állomása: korábban a kereszténység, majd az emberi jogok eszméjéről elmélkedtek az európai tradíció tükrében, s az eredmények meg is jelentek az Osiris Kiadónál. A jobbára ismert szerzők tollából származó újabb tíz tanulmányról nyugodtan elmondható, hogy többségük igényes munka, némelyik kifejezetten élvezetes is. Az elkészült hozzászólások azonban még közvetett utalásokat sem tartalmaznak egymásra, s kérdésfeltevéseikben vagy stílusukban éppúgy nem mutatkozik közöttük összehangoltság, mint a tudományos apparátusban alkalmazott sztenderd terén. Tallár Ferenc bevezetője sem tartalmaz magyarázatot a kötet felépítésére, nem mutat rá a tanulmányok közötti esetleges összefüggésekre, nem említi szerkesztési elveket, s nem reflektál arra, hogy – persze szükségképp – mi mindenről nem esik szó.

De nézzük végre, miről olvashatunk! Jobb vezetőnk nem lévén, haladjunk sorjában. Huoranszki Ferenc a tőle megszokott világos elemző stílusban azokról a modern nézeteinkről beszél, amelyek az erkölcsi személyiséggel mint az európai individualizmus alapjául szolgáló fogalommal kapcsolatosak. Miután röviden áttekinti az individuum hagyományos metafizikai koncepcióját, Descartes jelentőségét emeli ki, akitől kezdve „az individualitás, az egyedi szubsztancia archetipusa az Én lett, az első személyű vizsgálódás pedig kitüntette szerepre tett szert a metafizikában” (9. old.). A reflexív tudatosság az individualitás egyik fő kritériumává válik, az ettől elválaszthatatlan reflexív kontroll pedig valamilyen mértékben elengedhetetlen a tudatos erkölcsi személyiséghez. Az ezzel kapcsolatos filozófiai problémák taglalása a „vajon autonómok vagyunk-e?”

kérdésbe torkollik (19. old.). Kiderül: „Nemcsak az egyén képtelen az autonómiára, akit saját vágyairól, motivumairól alkotott ítélete nem motivál, hanem az is, akinek vágyairól alkotott ítélete indoktrináció, agymosás vagy bármely más manipuláció eredménye.” (21. old.) A reflexív ítéletek meglepte még nem biztosítja az erkölcsi integritást, szükséges ehhez „a szabad, indoktrinációtól és manipulációtól mentes környezet”. Hogy miért épp ezek a környezeti feltételek szolgálnak az európai individualizmus alapjául – erre a kérdésre a szerző, saját bevallása szerint, nem tudja a választ (22. old.). Arra gyanakszom, hogy a fentebb felvillantott, legalább XV. századi gyökerű tradíció eszmetörténeti vizsgálata nélkül aligha lehet választ remélni, hiszen a modern európai individuum legalább annyira történeti, mint logikai (metafizikai) konstrukció.

Vajda Mihály *Retteg, s ezért a természet urává és birtokosává akar válni* című hozzászólása kicsit zavarba ejtő. Egyrészt nem világos, hogyan is kapcsolódik a kötet (a konferencia) témájához, ha csak az európai kultúra expanzív uralmi törekvéseinek leírását nem valamilyen „önző individualizmus” bírálatának értjük. Másrészt az elővezetett tézisek némelyike is problematikusnak látszik. E meglehetősen nagy léptékű összehasonlító művelődés- és vallástörténeti eszmefuttatásban az európai keresztény kultúra legalapvetőbb jegyének a természet és más kultúrák leigázására tett sikeres erőfeszítés tűnik: a „mai világ minden még létező egyéb kultúrája intenciót tekintve behódol a globalizáló Európának” (36. old.). „Az Istennek tetsző élet pedig az *ora et labora* jegyében vezetett élet. Az európai kultúra még szekuláris, akár istentagadó formájában is ennek a kereszténységnek a megtestesülése. Az a kultúra, amely komolyan veszi a zsidó Isten parancsát: »...töltsétek be a földet és hajtsátok birodalmatok alá...«, amely mindenekelőtt az embernek a természet feletti uralmát megvalósító sikereiben való részvételen méri, hogy valaki Istennek tetsző életet él-e. Az európai kultúra embere, azért, hogy lét és létező szakadéka betemetődjön, hogy az egyén ne érezze

minden pillanatban az egészben való elveszettségét, ne rettegjen, ne szorongjon, a létezők urává akar lenni.” (39. old.) Nem vagyok vallástörténész, de a sivatagi atyáktól a fideisztikus és pietista kegyességi mozgalmakon át a gyógyító és tanító rendekig (és tovább) a kereszténységnek számos megkerülhetetlen szellemi-lelki áramlata, irányzata van, amelyben vagy nem az e világi cselekvést tartják elsődleges fontosságúnak, vagy a szorgoskodásnak semmi köze a természet uralásához. Még maga Vajda is elismeri, nem tudja, hogyan illeszthető a kereszténység és az aktív élet összekapcsolásának keretébe a keleti kereszténység és a (protestáns) predestinációtan (34. old., 13. jegyzet). Az utóbbi azért is érdekes, mert ugyanebben a lábjegyzetben Max Weberre hivatkozik, aki pedig éppen azt fejt ki meggyőzően, hogy a predestináció és az e világi szorgos munkálkodás nagyon is összeegyeztethető. Ráadásul éppen protestáns értelmezési körökben születik meg (az európai individuum fogalmához szorosan kötődő) tolerancia-gondolat is, amely eminens módon az európai kultúra jellemzője, s amely aztán végképp nem illik bele a Vajda által rajzolt képbe.

Horkay Hörcher Ferenc készülő nagyobb művéből ad ízelítőt, amelyet kimondatlanul Alasdair MacIntyre és Charles Taylor, explicite pedig Scheler, Gehlen és más XX. századi filozófiai antropológusok ihlettek. Felvázolja a mérsékelt konzervatív politikai filozófiai állásponttal összeegyeztethető emberképet: az eredendően gyámtalan embert, akinek szeretetre való képessége jelenti közösségalkotási törekvéseinek alapját, hiszen érezelemvilága „ősibb, elementárisabb, mint gondolkodásmódja, mentális struktúrája,” s akinek számára a gondolkodás is csak „társas tevékenység” lehet (46–47. old.). Az ezt követő cselekvésemélet-vázlat szerint az ember az egyetlen autonóm cselekvő a világon („olyan mozgatórugók határozzák meg, melyek csak belőle magából magyarázhatók”), akinek döntései, lépései mások által előre kiszámíthatatlanok. Innen volna érthető a személy szabadsága is mint „végső döntési szabadság”, tehát az a lehetősége,

hogy akár „minden tapasztalata, beidegződése, elemi ösztöne és racionális megfontolása” ellenében döntsön (58. old.). Azt hiszem, amikor Edmund Burke (mint e politikai filozófiai irányzat atyamestere) „ésszerű és férfihoz illő szabadságról” beszélt az emberi jogokra hivatkozó liberalizmussal szemben, ennél jóval árnyaltabb szabadság-fogalmat gondolt.

A következő írás Gelenczey Mihályt Alirán *Önmegvalósítás és poliszdemokrácia: lázadás a törvény ellen* című tanulmánya, amely az egyén és a közösség, a személyes boldogság és a társadalmi elvárások közötti feszültséggel terhes viszonyról szól. Elsősorban Prótagorasz, Antiphón, Szókratész, Kalliklész, Lükophrón, Hippiasz, Thraszümakhosz és Kritiász álláspontját ismerteti és hasonlítja össze törvényről és természetről, egyéni életéről és jóllétről, a közösség szerveződésének elveiről és az erősebb jogáról. Az összevetések hátlójában helyenként kissé elhomályosuló gondolatmenet „az erős ember kultuszának” felrajzolásában konkludál, hogy ezzel magyarázza, miért lehetett az i. e. V–IV. század fordulója az egyeduralommal kapcsolatos illúziók, „a türannikus szellem újjáéledésének kora” (73. old.).

Schmal Dániel a XVII. századi teodíceákkal foglalkozik hozzászólásában, amely az egyik legjobb ebben a kötetben: Bossuet, Malebranche, Arnauld és Leibniz gondolatmeneteit veti össze, amelyek a világban lévő rossznak és a végtelen hatalommal, bölcsességgel és jóssággal felruházott Isten feltételezésének – vagy másképpen: a természet és a kegyelem rendjének – az összehangolására irányulnak. A kérdés körül kialakuló zavar az individuum fogalmának megváltozásához, „az egyetemes harmóniával nem mérhető individuum kialakulásához vezetett” (77. old.). Szemben ugyanis az említett teodíceáirokkal, akik minden különbözőségük ellenére „az egyéni tapasztalatot egy harmonikus egész kontextusában helyezik el”, Pierre Bayle az „ember szubjektív tapasztalatát meggyőzően állította szembe az ész *a priori* állításaival”. Így törés jön létre az egész és a rész, a célok rendszere és „az egyén szubjektív reprezentációi” között; s

ezt a rést legfeljebb a minden racionális támaszától megfosztott hit tömheti be. Leibniznél a monasz még képes volt kifejezni az egészet, „Baylenél e kifejezés útjai elgondolhatatlanná válnak. E *rupture* [szakadás] része az individualitás modern fogalmának.” (92. old.) S talán folytatásként érdemes ismét Bäumler ajánlani, aki szerint az – egyetemes egésztől elszakadt – individuum jogait már az *egész ember* (a nem pusztán racionális létező) képzése kedvéért kell elismertetni a XVIII. században: Baumgarten *Aestheticájában* az „érzékiesség (és vele az individuum) felfedezése [...] a theodícea gondolatának mintájára történt. Az új tudomány az érzékiesség igazolása.” (*Az irracionális problémája...* 207. old.)

Sümei István *A rejtőzködő én* címmel Descartes-ról és Berkeley-ről ír. Miután hosszan ismerteti a két filozófusnak az én-re vonatkozó szöveghelyeit, így összegez: „mind a két elgondolás ugyanazt a feloldhatatlan ellentmondást hordozta: az én-t a gondolkodás alanyaként határozta meg, de közben attól sem tágitott, hogy közvetlen, intuitív tudásunk van róla.” (112. old.) Sümei egy olyan „megélt tapasztalatot” sejt meghúzódnál a „rejtőzködő én” e fogalma mögött, amelyet azóta sem sikerült világosan kifejezni, s amelyet ő „a rejtőzködő én (viszonylag) teljes elmeletével” fog megnyugtatóan rendezni másutt. Itt tehát be kell érünk ennek a tapasztalatnak a provizórikus leírásával (úgy mint szolipszista életerzés), valamint Descartes és Berkeley e tapasztalat fogalmi megragadására tett kísérleteinek további elemzésével.

Ludassy Mária – mintegy a Rousseau és Condorcet nyelv- és történelemfilozófiájának összefüggéseit bemutató tanulmányának (*Holmi*, 2002. 1. szám) folytatásként – az antiliberalis és antiindividualista Louis-Ambroise de Bonald nyelvelméletének és tradicionalizmusának viszonyát elemzi részletesen. E minden ízében premodern gondolkodó éppen a Herdertől és Humboldtától eltanult nyelvfilozófia társadalombölcseleti alkalmazása miatt lehet érdekes. De Bonald a XVIII. századi liberális individualizmust módszertani oldal-

ról támadja. Szerinte értelmetlen szabadon lebegő individualitásról beszélni, hiszen aki kimarad a társadalom minden tagja által folyamatosan megtapasztalható nyelvi kontinumból, „az sohasem válik gondolkodó és gondolatait kifejezni képes lényé”. Az isteni eredetű nyelv használatának alaptörvénye, hogy „csak társadalmi közegben lehetséges” (147–148. old.), így ennek elmélete kiválóan felhasználható a módszertani individualizmussal szemben. Mindenesetre e derék ultramontán tradicionalista szerző legalább fenntartja „az emberi nem sztoikus-keresztény elvét, s »mindig, mindenütt és mindenkire« érvényes módon hirdeti a kötelességek primátusát a jogokkal szemben, a hagyományos struktúrák elfogadásának parancsolatát a nyelvi szabályok reflektálatlan elsajátításának analógiájára” (160. old.). S így elkerüli Joseph de Maistre vagy Charles Maurras ultranacionalista aktivizmusát, amely éppen az emberi univerzalizmust tagadja. Tehát van olyan perspektíva, ahonnan még de Bonaldnak is lehet örülni!

Tatár György a német idealista rendszerfilozófiák két kritikusáról, Kierkegaardról és Schellingről ír (az utóbbiról jóval részletesebben). Az idealista „rendszer nem eszköze a tudásnak, hanem maga is tudás. Ha egyszer lezárul, kívülre immár semmi sincs: a filozófiai tudásban önmagát tudó Mindenség minden »mindenben«.” Erre Kierkegaard azt fogja mondani, hogy ha individuumként őt elnyelheti is ez a rendszer, „ő ezen túlmenően még *saját maga* is, sőt elsősorban az”. Ebből a *saját magából* – amely mintegy a felvezetőben említett goethei *ineffabile* vonalán halad tovább – ugyanúgy csak egy van, mint a mindenségből, „s ha ő odaáll Isten elé, akkor saját maga áll ott, nem hogy nem a mindenség, de még csak nem is valamely magasabb emberi általánosság egy individuális példánya” (162–163. old.). A „kései” (a harmincéves korán túli) Schellinget pedig éppen Isten rendszeren kívülsége érdekli: „Van-e Istennek a természettől különböző »természete«? Micsoda Isten *saját maga*?” (164. old.) Schelling a szabad, tevékeny, önmagát eltökélt aktivitással okozó valósá-

gos Istenről akar számot adni újra és újra, nem véve tudomást arról, amit Kierkegaard már tud, tudniillik hogy „a személy mint *saját maga* egyszerűen nem gondolható. [...] M]ert az egyes lénynek nincsen fogalma.” (166. old.) Schelling kísérleteinek elemzése után Tatár így összegez: „Kierkegaard felől tekintve azt mondhatjuk, hogy mivel hinni csak az ember saját maga tud, és csak ott, ahol ez a saját maga van, Schelling minduntalan rossz irányt választ. A tudható Istentől akar eljutni a hitt Istenség.” (174. old.)

Némedi Dénes tanulmányában érdekes paradoxonokat vet fel, amelyek Émile Durkheim szociológiájában az individualizmus belső problémává válása kapcsán merülnek fel. Azt vizsgálja, hogyan szembesíti a szociológia atyja „saját módszertani antiindividualizmusát [■] az individualizmus politikai és etikai problémáival” (178. old.). Durkheim nem hajlandó lemondani a felvilágosodás értékein alapuló, republikánus erkölcsi individualizmusról, s nagy ötletességgel emeli be szociológiai műveibe ezt az értékrendet. Ez nála nem az egyének „haszonmaximalizáló” cselekedeteit középpontba állító individualizmust jelenti, nem is az elidegenítő modernitással szembeállítható magányos, heroikus individualitást (mint például Webernél), hanem a „filozófusok idealista individualizmusát”, amely „az értékek mércéjévé az ember eszméjét, az általános emberit tette, az emberi személyiség értékét hangsúlyozta” (182. old.). Durkheim ezt az eszményt egyfajta vallásnak is tekintette, integratív hiedelemrendszernek, amely képes közös célokat felmutatni a társadalom tagjai számára. Az ebben az elképzelésben rejlő belső feszültség feloldására tett kísérletei különböző belátásokhoz vezetnek, amelyek közül talán a legérdekesebb és – Némedi szerint –, leg súlyosabb, hogy „az individualista morál követelményeinek megvalósítása kollektív, antiindividualista cselekvést, államilag vagy közösséglek vezérelt reformokat kíván” (188. old.). E morális eszmény maga is „teremtő forrongásként” jellemezhető korszak eredménye, s az ilyen forrongás mindig kollektív társadalmi cselekvést jelent.

Tallár Ferenc *Struktúra és communitas* című tanulmánya zárja a kötetet. Ennek első része George Herbert Mead és Axel Honneth az én interszubjektív konstitúciójáról szóló elméleteinek bemutatása. (Csak megjegyzem, kínálkozott volna csatlakozási pont mind Horkay Hörcher, mind Ludassy írásához.) Az interszubjektív viszonyokra antropológiai sajátosságai miatt ráutalt embernek, aki tekintettel van másokra, s így a másik szemével tekint önmagára is, mindig azonosítania kell „az életvilágnak azt a már strukturált szituációját, mely szerepeinket mintegy kijelöli. [...] A]z elvárásokat, amelyeket [a többiek] legitim módon támaszthatnak velem szemben, illetve amelyeket én támaszthatok legitim módon velük szemben, [...] a közös gyakorlat határozza meg. Nem ez vagy az a másik, hanem az *általános másik*.” ■ 93. old. ■ A második rész egy átmenet pillanatának megragadását tűzi ki célul. Amikor az egyén a konvenciók és saját kreativitása között feszültséget érzékel, akkor idealizálni kezd: „az általános másik tekintete előtt álló, struktúrán-belüli-embert félretolva egy olyan ideális általános másikat tétel, aki egy idealizált struktúrán-belüli-ember alakjában elismeri a reaktív én deviánsnak tetsző újításait”. Ebben az átmeneti pillanatban „megjelenik a megragadhatatlan, megfogalmazhatatlan és összehasonlíthatatlan struktúrán-kívüli-ember”, akit a „feltartóztathatatlan fejlődésfolyamattal szemben az örök megújulás átmeneti rítusainak *communitasában*” pillanthatunk meg (210–211. old.). E Victor Turnertől átvett fogalom megértéséhez Nietzsche dionüszoszija, Bahtyin karneválja és Buber Én-Te alapszava szolgál megvilágító párhuzamként: mindhármán az „összekapcsolódásnak” olyan másik világáról tudósítanak, amely túl van „az általános másikkal a kölcsönös elismerési viszonyain”: ezt a kettősséget fejezi ki Turner „*communitas és struktúra*” oppozíciójával (214. old.). (Talán érdekes lett volna egy rövid utalás Tatár rendszeren kívüli individualitására, még ha rendszeren természetesen egész mást ért is.) Az általános másikkal jellemzett struktúra repedésein mindig újra megjelenő *communitas* az újjászületés

ígérete. Tallár szerint a struktúrán-kívüli-ember *communitas* „az ideális általános másikkal, s ezzel az identitást biztosító elismerésnek egy új formáját” jelentheti, amelynek az európai kultúrában intézményesült formáját éppen a kereszténység nem hivatalos, hanem karneváli formáiban lehet felfedezni (218–219. old.). (Ezen a ponton kiváló alkalom kínálkozott volna Vajda hozzászólására reflektálni.)

A végére értünk. Ha a fenti ismeretetés egy kissé *ad hoc* módon építkező kötetet sejtet, az nem a véletlen műve. Összességében elmondhatom, hogy az írások többsége hasznos és kellemes olvasmány, de az *egészet illetően* bosszúság vegyül az elégedettség érzésébe, elsősorban a „szellemi”, másodsorban a szerkesztéssel összefüggő hiánya miatt.

■ SZÉCSÉNYI ENDRE

Rákai Orsolya– Z. Kovács Zoltán (szerk.): A narratív identitás kérdései a társadalom- tudományokban

Gondolat Kiadói Kör–Pompeji, Budapest–Szeged, 2003. 254 old., 1800 Ft (deKON-könyvek 27.)

„A konferencia tárgya ezért nem egyszerűen egy közös (ködös) tárgy volt, melynek különböző aspektusai az egymástól távoli területekről érkező résztvevők [...], hanem sokkal inkább egy közös kérdésfelvetési mód” (251. old.). A recenzens kötelező, tárgymeghatározó feladatának terhére a fentiekben átvállaló megfogalmazás a szerkesztők jegyezte *Utószó*-ból származik, amelyet a magam részéről szívesebben kereszteltem volna *Előszó*-ra, hiszen a kötetben szereplő tanulmányokról szolgál néhány olyan ma-

gyarázattal, melyeket praktikusabb lett volna már a kezdetekkor közhírré tenni. Az idézett mondatban szereplő szójáték (kődös/közös) viszont teljességgel találónak érezhető az olvasás befejeztével, így az *Utószónak* az olvasó élményeire reflektáló összefoglalásként akár ott is a helye a kötet végén. Retorikailag eléggé el nem ítéltető módon ugyanis most megelőlegezem a végkövetkeztetést: ami a kötet tárgyát, a narratív identitást illeti, a fogalom definícióját legtöbbször nélkülöző dolgozatok olykor ugyanazt a dolgot problematizálják, más-szor viszont mintha a narratív identitás új, egyúttal nehezen meghatározható jelentést nyert volna bennük. Felfoghatjuk azonban az egymást követő szövegeket úgy is, mint metanarratívát a narratív identitásról, s akkor ez az olvasási tapasztalat olyan jelentőséget tesz kézzelfoghatóvá, amelyről Paul Ricoeur kérdezte meg: hogyan lehet valami folyton változó, mégis ugyanaz? Biznunk kell hát abban a mindvégig homályos sejtésben, hogy a tanulmányok témája a narratív identitás *ipse*, habár gyakran még *idem*ként sem ismerhető fel. (Nem véletlen, hogy hasonló értelmezési javaslat az *Utószó*ban is felmerül, mint ahogy bizonyára az sem, hogy az *Utószó* gyakorlatilag védőbeszéd az interdiszciplináris megközelítés mellett.)

Megszokott fordulat egy recenzióban, hogy az átlátszó *captatio benevolentiae* („Igazán pompás, hogy végre kezünkben tarthatjuk ezt a művet!”) nyitányát sebesen követi a „sajnos azonban” kezdetű hosszas felsorolás. „Sajnos azonban” e gyakorlatot jelen alkalommal nem követhetem, lévén a kötetbeli tanulmányok oly sokfélék, hogy az összbenyomás kevésbé a kiadványra, sokkal inkább az interdiszciplináris megközelítés módszerével operáló konferenciákra vonatkozik. A kötet heterogenitásának okai ugyanis e módszerben gyaníthatók. Hiszen a tanulmányok egyrészt sokkal inkább foglalkoznak a narrativitással általában, mint a narratív identitással. (A narratív identitás egyszerűen szólva olyan képződmény, amely elbeszélésben konstituálódik, azaz egy/több narratíva folyamán – folyamában – születik meg. Ennél persze jóval pontosabb, bár konkrét diszciplinában hasz-

nálatos meghatározást is találunk a kötetben.) Ha megegyezhetünk abban, hogy minden narratíva identitást szül, akkor természetesen nem megtevesztő a narrativitással magával kezdeni a vizsgálódást; másrészt viszont a társadalomtudományos módszerek általánosan narratív természete, hajlandósága azzal a veszéllyel is jár, hogy a narratív identitásról szóló diskurzus kiszélesedik egy közös nevezővel már aligha bíró, az egyes tudományágakról szóló monológok sorává.

A kötetbe foglalt szövegek folyton ezt a veszélyt tükrözik. Egy hozzám hasonlóan korlátozott szakértelmű, a szóban forgó diszciplináknak csupán elenyésző hányadában jártas olvasó szüntelenül azzal küszködik, hogy tartósan magához ragadhasa a tanulmányokat összefogó fonalat, ami bosszantóan gyakran tűnik el. Ez a küzdelem nyilvánvalóan nem von le semmit az egyes dolgozatok értékéből – annál inkább megkérdőjelezheti az interdiszciplináris konferenciák és kötetek eredményességét. Vajon hogyan jöhet létre párbeszéd olyan álláspontok között, amelyek a párbeszéd feleinek (felének?) nem hogy nem elfogadhatók, hanem egyenesen érthetetlenek? (Ez utóbbi jelenségnek a kötetben nincs nyoma, a konferencia résztvevőinek memóriájában azonban igen.) Dicséretes a szerkesztők/szervezők azon igyekezete, amellyel zászlajukra tűzték a tudományosság visszafordíthatatlan töredezettségének cáfolatát, az egyes diszciplinák mélyén megbúvó közös nevező kihalászását, „sajnos azonban” (lám, ez mégiscsak kiírthatatlan fordulat) az a gyanúm, hogy igyekezetük csak igen-igen mérsékelt sikerrel járt. Nem szeretném az interdiszciplinaritás esküdt ellenségének mezét felölteni, ám úgy fest, legalább a témaválasztást illetően újra kell gondolnunk az interdiszciplináris megközelítés hatékonyságát. Talán egy kevésbé általános vagy markánsabban körülírt tárgy párbeszédet faraghat az egyes (egymás melletti) elbeszélésekből, olyan ismereti többletet eredményezhet, amelyhez csupán egyetlen tudományon belül vizsgálódva nem juthatunk hozzá – de ez pusztán egy meg-alapozatlan javaslat, nem megoldás. (Mellesleg – szégyenkezve be kell val-

lanom – még az a kérdés is felmerült bennem, a szóhoz jutott diszciplinák vajon mind a társadalomtudományok körébe tartoznak-e.)

Minekutána beismertem széles körű tudományközi járatlanságomat, nem várható, hogy a továbbiakban úgy beszéljek a kötetről, mintha mégis jártas lennék. Megkísérlek legalább egy szempontból tekinteni a dolgozatokra – konkrétan a történész szerepéből.

A szerkesztők elhangzásuk sorrendjében közlik a konferencia előadásainak írásos változatát. Ez mindenképpen hasznos, hiszen így valamelyest rekonstruálható, hogyan gyarapodtak a hallgatóság ismeretei a narratív identitásról, illetve volt-e alkalma egyetlen kijelölt csapáson haladva követni az előadók gondolatmenetét. (Ez utóbbi kérdést az előzőekben, attól tartok, már megválasoltam.)

A kötet Dávidházi Péter lehen-gerlően eruditív, *Epika és történetírás közös forrásvidékén – Toldy Ferenc és a hazai annales-hagyomány* című írásával kezdődik, melyből világossá lesz, hogy a szakmailag a XIX. század első felében szocializálódó Toldy nagy jelentőségű magyar irodalomtörténetében hogyan testesülhet meg a történetírást és az eposzt közös forrásvidékű műfajként felfogó hagyomány. Toldy történetírásról, eposzról és annales-hagyományról alkotott, többnyire implicit álláspontját a szerző annak kialakulástörténetével (mondhatjuk: a szóban forgó álláspont identitásának narratív meghatározásával) rekonstruálja. Így alapot nyerünk arra, hogy Toldy irodalomtörténetét mint a „már elavultnak érzett nemzeti eposz talán legmerészebb átlényegülését, azaz tudományos alakváltozatban megjelenő továbbélését” (7. old.) olvassuk. A Dávidházi által nem meghatározott narratív identitás itt azon állásfoglalás kapcsán kerül szóba, amely szerint az irodalomtörténet „a közösség narratív identitásának újfajta megerősítése” (továbbmennék: a közösség identitásának újfajta narratívája), ily módon tehát eposzként is fölfogható (uo.).

A bámulatos tömegű ismeretanyagot felvonultató tanulmány egy történetnek több szempontból is tanul-

sággal szolgálhat. Egyrészt példaadó arra nézve, hogyan készíthető el egy eszme történetének, majd személyes befogadástörténetének aprólékos rajzolata, illetve egy történeti munka megszületésének hátteréé. (Mint minden hasonló oknyomozás, nyilván ez sem ment a feltételezés és bizonyosság közötti határ elmosódásától – a kutatás, amely egy szöveg hátterében húzódó szerzői szándékok és horizont feltérképezésére irányul, sosem küszöbölheti ki az esetlegesség kockázatát.) Másrészt Dávidházi tanulmánya arra is figyelmezteti történész olvasóját, hogy a(z irodalom)történettudomány és szépirodalmiság mélyen gyökerező kapcsolatait hasztalan a jelenkori elméleti divatok illékonyaságára hivatkozva kétségbe vonni. E kapcsolatok egyszerre történetiek és jellegadók, hatásuk pedig folyton ott munkál minden történetírói szöveg körül, érintve szerzőt és olvasót egyaránt.

A történetírás mint „szépirás” lényegi, habár meg nem válaszolt problémaként vetődik föl a soron következő, Kövér Györgytől származó tanulmányban is (*XIX. századi történetírók és a történettudomány énképe*). A válasz elmaradása azonban csak látszólagos, hiszen a zárásul föltett kérdés, amely a történetírói gyakorlattal kapcsolatban hangzik el, igazából (legalábbis remélem) költői: „Avagy »szépen« írni bárki, bármiről megtanulhat?” (50. old.)

A szóban forgó dolgozat, amennyiben jelentéssel bír ez a jelző, az előzőnél klasszikusabb értelemben tematizálja az ismét csak definiálatlanul maradt narratív identitást. Kövér négy XIX–XX. századi magyar történetíró önéletírását alapul véve főként azt vizsgálja, hogyan születik meg ezekben az elbeszélésekben a történész identitása. Tehát a narratív identitást e helyütt szűkebben, a professzió „páncélzatának” felöltésére fókuszálva vesszük szemügyre, az önéletrajzok egyéb vonatkozásai nagyrészt háttérbe szorulnak. Amellett, hogy fény derül a történészre válás korabeli lehetőségeinek, tudatos, avagy véletlen (ha tetszik, sorsszerű) bekövetkeztének egynemű társadalomtörténeti aspektusára, a szerző, történészhez illő módon mintegy mellékesen, meg-megbolgogat néhány, az

autobiográfia műfaji, szerkezeti természetét érintő problémát is. Ilyen eset például az önéletírásokból kirajzolódó műfajkonceptiók eltérések szövé tétele, illusztrálása. Vagy amikor az önéletrajzi ihlet általános forrását tapintja ki: „A visszatekintés apropója tehát mindenütt valamiféle életrajzi cezúra, áthidalás keresése az aktív létezésből az inaktív szakaszba vagy épp a nemlétbe. Ez azonban az általunk vizsgált nézőpontból egyáltalán nem okoz gondot [milyen kár, teszem hozzá – B. K.], hiszen a kérdés éppen az, hogy a szerző megkonstruálja-e és – utólag – miként historikusi identitását.” (37. old.) Mivel a közvélekedés egy recenszensnek kimondatlanul is előírja a káka csomóival való foglalatosságot, megjegyzem, hogy habár történésztől (bár szerzőnkől éppen nem) szokatlan, és ezért dicséretes a szakmai önreflexióval kacérkodó témaválasztás, remélhetőleg születnek majd az önéletírásokat még szélesebb perspektívában vizsgáló, például az életrajzi cezúrák, a beszédes hallgatások, a forrásérték, a szakmai és az önéletírás kapcsolatai, az időfelfogás stb. problémáira gondot fordító tanulmányok is.

Egy pszichológiához nem konyító történész számára Pólya Tibor dolgozata, *A narratív szelf pszichológiai értelmezései* az első rágósabbnak látszó falat a kötetben. Az első benyomás, mint általában, most is felszínesnek és megtévesztőnek bizonyul. A kötet egészének elfogyasztása után ugyanis meglehetősen jó ízű olvasmányként emlékezhetünk rá, amelynek tükrében a konferencián felvonuló tudományok közül a pszichológia bizonyul talán egyedül egzaktnak. (Hozzáteszem, az *egzakt* tudomány a *jó* tudomány szinonimájaként is érthető, de nem ebben a recenzióban.) Esetleges eddigi definícióhűségünket Pólya bőségesen csillapítja – nem is igen tehet mást, lévén a pszichológiában egy egész irányzat talapzata a narratíva, és azon belül is számos elmélet használatos. Pólya dolgozata szembe-síti az olvasót a pszichológiának a történettudományhoz képest legalábbis kifinomult distinkcióival, ami az identitás, a szelf és a narratívum viszonyait illeti. A cél egy olyan új módszer, a strukturális korrespon-

dencia bevezetése a narratív szelf vizsgálatába, amely „a szelfet az élet-történeti szelfnarratívum jelentésétől függetlenül vizsgálja”, és általa „olyan módszerhez jutunk, amely lehetővé teszi a szelfnarrátor identitás-állapotának komplex pszichológiai jellemzését” (66. old.). Idéznem kell Pólya identitás-állapot meghatározását is, mellyel valószínűleg jelentősen egyszerűsödnek a fenti kijelentésből fakadó értelmezési nehézségek: „Az identitás-állapot az a tapasztalati állapot, amely valamely szociális identitás-kategória (például férfi, anya, tanár, de lehet szituatív is, például egy sorban várakozó) aktiválódásához kapcsolódik.” (60. old.)

Egy történész számára mindebből hasznos tanulság (az oral history művelőinek pedig ajánlatos is élniük ezzel a tanulással), hogy az elbeszélő (vagyis a szelfnarrátor) pozíciója attól függetlenül is meghatározható, hogy tisztában lennénk az interpretálandó elbeszélés mindenkori jelentésével. Az elbeszélő idő- és térbeli pozíciója az adott elmélet szerint a nyelvi markerek (deixisek) segítségével azonosítható. Tehát: ha adva van egy élet-történet (például a Kövér György által elemzett történészi önéletírások bármelyike), nemcsak a narratíva jelentéséhez férhetünk hozzá – bár ennek is megvannak a maga korlátai –, hanem az elbeszélőnek az elbeszélés táján vett összetevőihöz fűződő viszonyát is feltérképezhetjük azon nyelvi indexek, „nyomok” segítségével, amelyeket az elbeszélő hagy maga után. (Aki valaha is belekóstolt a narratológiába vagy szövegtanba, annak természetesen aligha mondanak újat a fenti megállapítások.)

Természetesen meggondolatlanság lenne, ha azon nyomban felcserélnénk a pszichológia módszertanát a történettudományával (ez utóbbi bizonyára komoly ellenállást is tanúsítana ebben az esetben); ha viszont az interdiszciplináritás mások eredményeinek a magunk hasznára fordítását (is) jelenti, akkor e szemlélet adaptálása akár gyümölcsöző is lehet.

„Sajnos azonban” a tudományok békés és gyümölcsöző együttműködéséről szőtt pillanatnyi álmunk szertefoszlani látszik, ha Odorics Ferencnek *A narratív identitás tropológiája* cí-

mű eszmefuttatásába botlunk. Ámbátor ez a szöveg is rendelkezik a definíciók bőségével, egy történész bizonyára mégis megérti, miért áll a másik tanácstalanul az efféle kijelentések előtt: „Mindezek fényében az identitás olyan nyelvi-retorikai konstrukcióként működik, amely a tételezés modalitásában metaleptikus megfordítások sorozatával a metafora totalizációs műveleteit felhasználva hozza létre valamely létező (ön)azonosságát.” (71. old.) Miután némi ízelítőt kapunk Norman Holland és Heinz Lichtenstein identitásfogalmából, valamint Nietzsche metaforikus megismerésméletéből, kiderül, hogy: a „narratív identitás” szóösszetétel egy változást és egy állandót kifejező – alig merem leírni ezt a szót egy olyan „ember [szövegével kapcsolatban], aki dekonstrukcióval foglalkozik” (74. old.) – szó közt feszülő ellentét miatt voltaképpen oxymoron; ettől némileg függetlenül bebizonyosodik még, hogy „a múlt intellektuális konstrukció” (73. old.), sőt mi több, a társadalomtudományok a tárgyat konstruálják. De nincs okunk az aggodalomra, hiszen azáltal, hogy a tudományok egyaránt ki vannak szolgáltatva a nyelvnek, és ezáltal (mellesleg most Paul de Man idézve) a minden szöveghez hozzátartozó dekonstrukciónak, „a dekonstrukció, a retorikai olvasás, a tropológiai stratégiák [...] kérdésessé teszik az akadémiai tudományosságot, s ezzel karban és életben is tartják azt” (75. old.).

A következtetés, amit ebből a történetész levonhat, nagyjából így hangzik: a dekonstrukció ismétli önmagát – avagy saját farkába harap, hogy lovat adjak a félreérthetőség maximumában gyönyörködő dekonstruktőrök alá. (Allatorvosi lovat, természetesen.) Rutinosan szereli szét a már utolsó csavarig ismert tárgyakat. Ha Odorics most is felvillantott volna valami újat a dekonstrukció szépirodalmi szövegeken múlt annyiszor, meggyőződésem szerint meglehetősen produktívan gyakorolt eljárásaiból, alkalma lett volna a dekonstrukció valódi jelentőségét illusztrálni, hogy, mondjuk, ne csak Derrida liberális demokráciákra vonatkozó kritikája hasson provokatívan a történetesekre. Hiszen a dekonstrukció, be-

látjuk, konstruál: nem megsemmisít, hanem bontásból építkezik.

Ha nem ismernénk korábbi munkáit, minden bizonnyal meglepőnek találnánk, hogy az Odorics által feladott labdát épp a történész Gyáni Gábor üti le soron következő, *Narrativitás és jelentésgeneráló retorikai elemek a történetírói diskurzusban* című dolgozatában. Az Odorics által emlegetett retorikai olvasás módszerét érvényesíti három különböző, bevett történeti műfaj, az esszé, az országtörténeti monográfia és a biográfia egyes, viszonylag közismert darabjaiban, „bestsellereiben”, és jut meglehetősen ritkán el belátásokra. A narratív identitás megfogalmazásával adós marad ugyan, de kifejti szándékát, hogy jelen esetben „pusztán” a narrativitás nyelvi-retorikai megközelítésére szorítkozik. (Ez persze nem szükségszerű elfordulás az identitás problémájától, különösen, ha visszatérünk az előzőekben már emlegetett, a historiográfia szövegeire talán fokozottan érvényes „minden narratíva identitást hoz létre” hipotézishez.) Gyáni a következő kérdések válaszlehetőségei után kutat: a kiszemelt szövegek „mikor milyen funkcióban hasznosítják a különféle nyelvi alakzatokat”; „az ily módon szabadjára engedett mondanivaló [...] vajon minden esetben pontosan megfelel-e annak, amit a szerző-narrátor argumentatív célból elő kívánt adni; amennyiben pedig ellentmondás feszül közöttük, mi rejlik a különbség hátterében” (82. old.).

Anélkül, hogy bővebben kitérnénk arra, az egyes szövegek elemzése milyen konkrét eredményekkel járt, a következtetésekből mindenképpen kiemelendők azok, amelyekkel számot vetve egyetlen történész sem írhat úgy, mint azelőtt. Ezzel nem egy drámai pálfordulásra, hanem mindössze arra célok, hogy a történetírás nehezen megzabolázható, egyben szükségszerű retorikai természetének felismerése tudatosabb, az objektivitással fölöslegesen takarózni nem igyekvő történetírói gyakorlatnak lehet a forrása. Az ehhez vezető tanulságok pedig a Gyáni által említettek közül akár a következők is lehetnek: a történész szövegében tematizált konkrét korszak visszahat a szövegre,

amely hatás a retorizáltság fokában érhető tetten (ez a tulajdonképpen kérdés formájában megfogalmazott tétel alaposabb vizsgálatot is megérdemelne); a Leo Strauss szavaival sorok közötti írásként aposztrofálható, alulinterpretált, magukat többféleképpen olvastató állítások mentesítenek az explicit állásfoglalás felelőssége alól; valamint: az esszenciális személységfogalommal operáló hüpótiposzis alakzatának gyakori szerepeltetése az életrajzokban egyet jelent a fikció kelléktárához fordulással a célból, hogy a hozzánk ezáltal hasonlóvá lett hős megelevenedjék.

A sorban következő tanulmány Kulcsár-Szabó Zoltáné *Kiüresítés és (negatív) dialektika: a chiasmus példája* címmel (megjelent a *Tiszatáj*, 2003. júliusi számában is, 57–79. old.). Nem céltalanul ejt megannyi szót allegóriáról és chiasmusról – ötletet ad a recenzensnek, miként is értékelje. A szóban forgó, a narratív identitás problémájától távolinak tűnő dolgozatot felfoghatjuk például a „miért nem könnyű arra ösztönözni egy történészt, hogy irodalomelméleti szövegek olvasásával pallérozódjék” kérdés válaszában allegóriaként. A Paul de Man munkásságát átható „chiasztikus hajlandóság” történetét, filozófiatörténeti hátterét és példáit tárgyaló tanulmányról a legkevesebb, ha azt mondom, nehezen olvastam. Ez persze leginkább engem minősít, hiszen belátom, nemcsak beszélni, de olvasni is nehéz, nem szólva annak a bölcséleti képzettségnek a hiányáról, amellyel talán követhető Kulcsár-Szabó gondolatmenete. Hogy a hozzám hasonlóan csökkent felkészültségűeknek illusztráljam az olvasás folyamán gyakran fellépő tanácstalanságomat, íme egy idézet: „a kései, dekonstruktív vagy retorikai fordulata utáni de Man érdeklődése a nyelv nem-intencionális operativitása iránt például – szinte bármely szövegelemzéséből megfigyelhetően – feltételezőleg értelmezhető a hermeneutikai kör elvének sajátos átértelmezéseként vagy dekonstrukciójaként, amennyiben a nyelv materialitása (amely – a performatív megnyilvánulásaként – maga is bír az előzetesség bizonyos karakterével) által véghez vitt detotalizáció éppén a »tökéletes-

ség megelőlegezésének» elvét ássa alá vagy mozdítja ki, ám az előzetes tudás sajátos reiterációjának és/vagy diszartikulációjának képlete, egyáltalán a proleptikus struktúrák iránti érdeklődése több helyen is felbukkan.” (117. old.)

Talán nem haszontalan itt némi szót ejteni a chiazmus mibenlétéről. A chiazmus olyan mondatalkizat, amelynek működésében a csere mozanata játssza talán a legjelentősebb szerepet. Egy szintagma vagy mondat szerkezet két tagja felcserélődik (ab ba szerkezet), Fónagy Ivántól kölcsönözve példát: „Mit mondjak hát, Uram, Istenem, nem tudom, hogy [ezt a nyomorúságos létet] *halálos életnek* nevezzem vagy *életet halálnak*”, írja Szent Ágoston (*Vallomások*, 1. könyv, 6. fejezet). Mindamelllett, hogy Kulcsár-Szabó, bár Paul de Man szövegeire vonatkozóan teszi, felhívja a figyelmet a chiazmusnak mint alakzatnak a kritikai nyelvben tetten érhető hathatós munkálkodására, kénytelen vagyok e dolgot számomra gyakorlatilag értékelhetetlennek minősíteni. Hál’ istennek, az értékelésben mégis van mire (kire) hagyatkoznom, mivel Szilasi László már „kivételes jelentőségű tanulmányának” minősítette (www.litera.hu/celke-reszt/szilasi/8890.html). Azért felhívnam a figyelmet arra, hogy e tanulmány olvastán a) világosabbnak látszik az irodalomelméletnek a társadalomtudományok körén kívüli pozíciója, éppúgy, mint b) az interdiszciplináris diskurzus nehézsége.

Takáts József *Megfigyelt megfigyelők* című tanulmányában (megjelent még: Dajkó – Lábadi [szerk.]: *klasszikus – magyar – irodalom – történet*. Tiszatáj, Szeged, 2003. 9–32. old.) Gyáni Gáboréhoz hasonló módszerrel veszi szemügyre, méghozzá igen tanulságosan, a XX. századi magyar irodalomtörténet-írást öt kiválasztott, egyaránt a XIX. század végével foglalkozó korpuszt. A nézőpontok hasonlóságát a tanulmány alapkérdése is alátámasztja: „vajon mi tesz vagy tett meggyőzővé egyes irodalomtörténeti állításokat, milyen szerepet játszanak bennük a metaforák, hogyan alkotják meg beszélőjük autoritását, milyen cselekményesítési módok határozzák meg őket?” (136. old.)

Ha megfontoljuk Takáts azon kiinduló megállapításait, amelyek szerint az irodalomtörténet nem pusztán szöveg, hanem a dokumentáció hagyománya is egyúttal, vagy amelyeket a háttérbe vonuló, semlegesként (f)eltüntetett elbeszélőről tesz, biztosak lehetünk benne, hogy következtetései a történetírásra is érvényesek. Sejtésünk valószínűleg igazolódik is, amint a vizsgált szövegekből fejlődéstörténeti elbeszélések bontakoznak ki, a szereplők fölött cselekvő kollektív individuumok tűnnek föl, az adott korszakot a szerzők hanyatlástörténetként értelmezik, lelepleződnek a szövegek kanonikus, legitimációs céljai, és minduntalan fel-felbukkan a korszerűség és az Európával való lépéstartás ismerős problémája.

Ha az irodalomtörténet és a történettudomány által előállított nemzeti-identitás-narratívák (egyébként Takátsnál sincs ezt illető külön meghatározás) állítólag azonos tőről fakadnak, további kérdések merülnek fel. Először az, ha a fikciós és nem fikciós alapanyaggal dolgozó tudományok elbeszélései műveletileg-retorikailag ily mértékben hasonlóak egymáshoz, saját narratíváik megalkotásában van-e egyáltalán bármi tétje a tárgyak ilyen (tehát fikciós – nem fikciós) megkülönböztetésének. Másodszor: nem válik-e okafogyottá az irodalomtörténet és a történettudomány szokásos, egymás történeteire mint bizonyítékokra való oda-vissza hivatkozása, ha ily mértékben hasonlítanak egymásra a korszakképzetek és a fejlődéstörténeti elbeszélések? Hiszen így mintha az elbeszélés hitelét magával az elbeszéléssel igyekeznénk alátámasztani.

A történész azonban egynémely, ettől független tanulságot is kiolvashat Takáts dolgozatából. Például: fontos lenne tudatosítanunk, milyen utakat jelöltek ki a kiszemelt kutatási terepen az elődök alkotta perspektívák; továbbá, szövegeink esélyel pályáznak arra, hogy túl fogják élni a bennük foglalt ismeretelméleti módszertan elavulását. A túlélés záloga épp a sokat emlegetett „retorikus elrendezettség” lehet. (152. old.)

A számomra megnyugtatóan ismerős irodalomtörténeti terepről ezúttal ismételtelen át kell térni a pszichológia idegen ösvényére, amelyet

László János írása (*Történelem, elrendezés, identitás*) kínál. Az esetleges történész-aggodalmakat azonban nyomban eloszlathatja az első, a tárgyat meghatározó mondat: „a történelem tudása olyan reprezentációs forma, ami a csoportidentitás fenntartásában nélkülözhetetlen” (156. old.). A történelemről szóló tudásnak – a mindennapi történeti tudat mellett – a történetírás narratívái jelentik a fő letéteményesét, amelyek ilyenformán kiemelt szerepet játszanak a kulturális emlékezet, következésképpen a nemzeti identitás formálásában.

László János elméletet és gyakorlati eredményeket mintaserűen elegítő dolgozatából nem emelem ki az érvelés során alkalmazott egyik elméletet sem, noha mind érinti a történeti elbeszélések igaz voltának a kérdését is. A magyar és a világtörténelem eseményeinek az elbírálására felszólító körkérdés adatait hasznosító kutatás eredménye azonban különösen elgondolkodtató. Figyelemre méltó például az a válaszból leszűrte tapasztalat, hogy a megkérdezettek mindössze 6 százaléka említette a holokausztot az egyébként legnegatívabb eseményként feltüntetett második világháború egyik epizódjaként, mi több, elenyésző volt azok hányada, akik felelősséget tulajdonítottak a magyarságnak a holokauszt bekövetkeztéért. Ez esetben nem a hivatalos történetíráshoz fűződő viszony az igazán fontos kérdés, „hanem az, hogy a csoport jelenbeli identitását egy traumatikus eseménnyel összefüggésben olyan történethez kapcsolja, amely elhárítja a cselekvői felelősséget, s ezáltal gyengíti a csoportidentitás biztonságát” (169. old.). A körkérdés másik érdekes eredménye a rendszerváltás alulreprezentáltsága a pozitív események sorában. Az utóbbit a szerző egyrészt a rendszerváltás narratívájának a drámaiatlanságával, másrészt a hiányzó „képi maggal”, harmadrészt a többi eseményre érvényesíthető négy nagy narratívának a sémába történő beilleszthetetlenségével magyarázza. (E sémák egyébként a következők: csak győztünk; csak veszítettünk; győztünk, de végül veszítettünk; veszítettünk, de végül győztünk.) Íme adva van tehát a recept, miként főzzük ki az emlékezetes elbeszélést.

Bár nem vennék rá mérget, hogy kellően drámai, mégis az emlékezetes elbeszélések köréhez sorolnám K. Horváth Zsolt dolgozatát (*Az őnök jele. Nyom, nyomozás, értelemképzés a microstoria látószögéből*) is. Annak ellenére, hogy a kötetben olvasható okfejtések közül talán ez sodródik legmesszebbre a narratív identitás problémájától, a módszer sajátossága és a történettudomány művelői számára felszabadító hatású következtetések miatt mégis érdemes részletesebben is szemrevételezni a már két kiadványban is közzétett írást (másik megjelenése: K. Horváth Zsolt et al. (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok Benda Gyula tiszteletére*. Hermész Kör–Osiris, Bp., 2003. 94–119. old.)

K. Horváth Zsolt ahhoz a vitához szól hozzá a fő vitakérdés érvénytelenségének kifejezett szándékával, hogy vajon művészet vagy tudomány-e a történetírás. A mikrotörténetet érintő megítélésait a mikrotörténet-írás eszközeinek a hasznosításával fogalmazza meg, majd leszögezi: éppoly téves egyöntetű történettudományt feltételezni, mint a történész munkáját kizárólag csak az elmélet felől értelmezni.

A történetírás művészet és a történetírás tudomány mint két szélső pólus közt folyó vita értelmét oly módon kérdőjelezi meg, hogy rámutat: e vitákban rendszerint tisztázatlan marad mind a tudomány, mind pedig a művészet fogalma. A tudományos tudás meghatározásának a történetiségét vizsgálva azonban rögvést kiváglik, hogy a Tudásról használatban lévő képzeteket egyáltalán nem jellemzi valamiféle homogenitás, ami a Művészettel kapcsolatban is igaznak tűnik. Annak megvilágítására, hogy mi jellemzi a történész munkáját, midőn létrehozza a múlt fogalmát, a történész mint nyomozó analógiájához fordul segítségért.

Sherlock Holmes tisztán deduktív, racionalis eljárásával szemben Poe detektív figurájánál, Dupin lovagnál a nyomozói módszer lényege a jeltől a jelentésig megtett út, a megfigyelés hogyanja. A szemiotikus Pierce értelmezésében ez egy olyan mozzanatot (abdukció) is tartalmaz, amely sokkal inkább az ösztönösséggel és a képzelőerő működésével hozza összefüggésbe a „hipotézisállító hajlamot”,

mintsem magával a rációval. Az e hajlamból fakadó észleléseket azután a konkrét eset tapasztalatai aktivizálják. Ehhez a Holmes–Dupin–Pierce-sorhoz csatlakoztatja K. Horváth Polányi Mihályt, aki hasonló belátásokra jutott a tudományos tudást illetően. Bevezette a tudományfilozófia fogalmai közé a fokális (a tudni, mit) és a járulékos (a tudni, hogyan) tudás közti megkülönböztetést, azt állítva, hogy mindkettőnek helye van a tudományos tudásban. Ezen kettős tudás működését vizsgálva jut K. Horváth újszerű következtetésekre, amikor Aby Warburg munkásságát ecseteli. Warburggal és Polányival válik tehát teljessé K. Horváth öt elemből álló szekvenciája.

A mikrotörténelem az érzelmek, intuíciók, élmények vizsgálatát és a lépték, illetve a léptékváltás meghatározásait bevezetve és alkalmazva új fénybe helyezi azt a kérdést, milyen kapcsolat áll fenn az egyéni/egyedi és az általános között. Úgy mutatja meg az embert, „mint az érzelmi, gazdasági, kapcsolati, alkalmasint politikai forrásokért versengő, korlátozott racionalitású egyént” (201. old.). E munkában azonban inkább csak járulékos szerep jut az eddig uralkodónak látszó racionalitás számára. Ha az olvasó úgy találja, épp ez utóbbi kerül mindinkább előtérbe K. Horváth nyomozásában, akkor a szerző szándékainak a bevéltatlanságára következtet; ő ugyanis kimondottan azt kívánta bemutatni, „hogyan is fest egy alulról építkező, a nyomból kiinduló, de a tiszta racionalitással szakító megismerésmód *munka közben*” (uo.).

Amennyiben kapcsolatot látunk a nyomozás és az inkvizíció között, nyomban meg is leltük az átvezető szálát K. Horváth és Tóth G. Péter tanulmánya (*A gonosz megalkotása. A boszorkányság és a mágia kultúrájának társadalmi felfedezése*) között. Ez utóbbi a narratív identitás kérdését a boszorkányság/mágia elbeszéléseire hagyatkozva közelíti meg úgy, hogy négy, egymással csak lazán összefüggésbe hozott alaptémát pendít meg.

Elsőként rövid áttekintést kapunk az európai boszorkányság történetéről. Itt főként azok a gondolatok érdemesek megfontolásra, amelyek a boszorkányperek tanúvallomásait

kompiláló, sőt általánosságban a bírósági jegyzőkönyvek és a történetírói munka közti párhuzamot pedzegetik. E párhuzam sugallja az egyes történeti elbeszéléseknek egy adott értelmezői közösség interpretációjaként való olvasási lehetőségét. Továbbfűzve a gondolatmenetet: amikor (akár történészként is) szöveget alkotunk, saját értelmezői közösségünk elé tartunk tükröt. Másodikként a boszorkányság XIX–XX. századi újrafelfedezéséről, sőt kultusszá növekedéséről szól a beszámoló, kiegészítve e képet a témában született „posztumusz”, tehát hamisított elbeszélések keletkezés- és befogadástörténetével. (Ez fölveti azt a kérdést, adhatók-e vajon megkülönböztető paraméterek a narrativitás szintjén a „hamis elbeszéléseknek”.) Harmadikként az ősmagyar táltosegyház történetével, illetve tagjainak a „táltosidentitást” megalkotó elbeszéléseivel s azok közös vonásaival ismertet meg bennünket a szerző; végezetül felvázolja a téma intertextuális vonatkozásait, azaz a történetírói narratívák továbbélését vagy inkább bekebelezését a new age, a neosámán és neopogány mozgalmak önelbeszéléseibe. Ezzel a szívderrítő kitekintéssel zárul a kötet tanulmányainak sora. (Pontosabban zárulna, ha nem követné az *Utószó*, melynek e „végső” pozíciójára, lám, a baljós árnyak elűzésének szándéka is magyarázatot adhat.)

A konferencia, melynek előadásai-ból a kötet anyaga összeállt, 2001 októberében zajlott Szegeden. Azóta a narratíva szűk körű terminus technicusból már szinte divatkifejezéssé avanzsált az elbeszélés tudományosan hangzó szinonimájaként. Ha figyelmesen hallgatjuk, olvassuk, nem is csak a tudományos szövegeket, könnyen úgy találjuk, hogy sok szerzőt fűt a narratíva iránti lelkesedés heve. Csak fűtse őket, hiszen ez is folyton arra emlékeztet bennünket, hogy foglyai vagyunk az elbeszélésnek. A megbírált kötet írásai pedig arra intenek, hogy saját narratíváink nemcsak rab-ságban tartanak, de ráadásul még el is árulnak bennünket.

Kieselbach Tamás (szerk.): Modern magyar festészet 1892–1919

*Kieselbach Tamás magánkiadása,
Budapest, 2003. 648 old., 19 800 Ft*

Modern magyar festészet 1919–1964

*Kieselbach Tamás magánkiadása,
Budapest, 2004. 840 old., 19 800 Ft*

„Ez a könyv végre teljességében, kompromisszumok nélkül, kiváló minőségű és páratlanul bőséges reprodukciós anyaggal mutatja be a modern magyar festészet közel száz esztendejét”, hirdeti a 2003-ban megjelent, s röviddel utána már „Szép könyv” díjjal elismert első kötet fülszövege. A második kötet még nagyobb szabású lett; az első rész mintegy ezer képét másfélszer annyi reprodukcióval követte. Bármelyik kötet önmagában, s különösen a kettő együtt a korszak hazai képzőművészetének olyan szélességű válogatását nyújtja, amelyhez hasonló nem volt még, és egyhamar nem is lesz újra. Ennélfogva nagy a szerkesztőjük felelőssége azért, milyen képet alakít ki bennünk a XX. század első kétharmadának magyar festészetéről – s ez kérdések sorát veti fel. [Jelen tanulmány megírását az OTKA T 37298 művészetkritikai kutatási program támogatta.]

Kieselbach Tamás eredetileg egy könyvet tervezett, a műtárgyanyag bősége ösztönözte végül két kötet kiadására. A határvonal 1919: az első kötet a Tanácsköztársaság plakátjaival zárul. A kezdetet – az 1892-es évet – Rippl-Rónai József *Kalitka nő* című festménye jelzi. Az első világháború utáni cezúra természetesen adódott, hiszen az avantgárd lendülete ekkor megtört. A második kötet az új történelmi helyzetre adott eltérő művészi válaszokat veszi sorra, majd a második világháború utáni éveket egészen

Kondor Béla munkásságáig követi, akinek *Darázs király* című képe (1964) az utolsó reprodukált műalkotás. Fontos, hogy a kötet nem a második világháború éveivel zárul, s így a szélesebb közönség számára is markánsan jelzi, indokolatlan a tartózkodás a XX. század második felének alkotásaival szemben. Már önmagában siker, ha a befogadók egyre inkább folyamatos – még ha törésekkel is tűzdelt – történetként látják XX. századi művészetünket.

E fokozatos változást jelzi évek óta Kondor képeinek magas műiaci árszintje is. Kondor kiemelésének tényén vagy mértékén lehet vitakozni – hiszen nemcsak a könyv záró oldalain dominálnak a művei, hanem a könyvbemutatót kísérő kiállításon is így volt –, de fontos a kortárs művészethez való közeledés, például az is, hogy a kötet végén, mai kitekintésként helyet kapott Bukta Imrének és Samu Gézának egy-egy műve.

Az időhatárok mellett a másik koncepcionális kérdés a megjelenítés módjával kapcsolatos. A szerkesztő előszava világosan kimondja, hogy átütő vizuális hatás a cél, s csak kis terjedelmet kap az elemzés. „Maguk a képek” beszéljenek, „tompá homály helyett vakító megvilágításban”; a szerkesztő a közlés legfőbb eszközének a művek egymás mellé helyezését tekintti. A könyv végén a munkafázisokat dokumentáló felvételek mutatják, hogyan alakította ki a képek sorrendjét – óriási asztalokon rakosgatva a reprodukciókat – az a csapat, amelynek a szerkesztőn kívül tagja volt Kolozsvári Marianna és Molnos Péter is.

E felvételek óhatatlanul az ismert, mintegy negyven évvel korábbi fényképet idézik André Malraux-ról és képzeletbeli múzeumáról. Malraux fotók segítségével (re)konstruált egy olyan művészettörténetet, amelynek emlékei soha sem láthatók egymás mellett, mivel különböző gyűjtemények kincsei. A technikai reprodukálhatóságot kiaknázva születnek azóta is a művészettörténeti kánont rögzítő könyvek. Fekete-fehér vagy legalábbis gyenge minőségű reprodukciókkal a magyar kiadványok időközben jócskán elmaradtak a nemzetközi szinttől. Ezt a hiást fedezte fel Kieselbach, s ehhez igazította a látvánnyal érvelő könyvét.

Mindkét kötet elején olvashatók ugyan tanulmányok stíláriskérdésekről, művészeti intézményekről, kiemelt alkotókról, de egyenként és összességében is szűk, a könyvek oldalszámának még a tizedét sem elérő terjedelemben. A reprodukciók alatt az alkotó neve, a mű címe és keletkezési éve van feltüntetve (a további dokumentáció a függelékben található), még a legjobban kiemelt festményekhez sem társul elemzés. Albumként a könyv grandiózus.

Csakhogy az előszó többször is hangsúlyozza – és Kieselbach Tamást ismerve nyilvánvaló –, hogy a tudatosan válogatott és sorba rendezett képekkel teli kötetek lapozgatása nem képeskönyvi szórakozást kínál, hanem elmélyült figyelmet kíván. A szövegekkel takarékos, lenyűgöző képnyelvi szemléltető azonban aligha várható el, hogy kitalálja a szerkesztő megfontolásait. Könyvet egyrészt nem ezért forgatunk, másrészt jelen esetben a szerkesztő – az általa ismert múzeumi és magángyűjteményi anyag révén – olyan információs fölényben áll a befogadóval szemben, hogy egy szűk szakmai eliten kívül senkinek sincs esélye sokrétű szándékait nyomon követni.

A nagyközönség számára e könyv lesz a modern magyar művészet etalonja, s csak kevesen fognak azon töprengeni, mi motiválta az anyag ilyen válogatását és elrendezését. A könyv igényesen népszerűsíti nemzeti kultúránk egyik nem kellőképp értékelt szeletét, amikor megvásárlóját egy látványos képi világba csábítja, ám ott már nem kalauzolja, hanem saját ítéletére bízta. Éppen azért lett volna fontos a szerkesztői intenciók kifejtése, mert az olvasók többsége nem rendelkezik a megfigyelésükhöz szükséges jártassággal. Ahogy fejezetekre tagolás és legalább rövid értelmező szövegek nélkül közöl ötszáz oldalnyi képanyagot, Kieselbach megismétli sokat bírált múzeumaik hibáját, amelyek máig arisztokratikus távolságtartással, közérthető vezető és tájékoztatás nélkül rendezik kiállításait.

Ezen kevésbé segítenek a sokszínű, rövid írások a két kötet elején, amelyek különböző szerzők véleményét adják közre egy-egy kérdésről. Olvasmányos írások a művészekről, de

nem szólnak a művek szelekciójáról. A szerzők jeles művészettörténészek, akik részvételükkel legitimálják a kötetet. Névsoruk szakmai konszenzust sugall. Jó ötlet, hogy az első tanulmány Mravik Lászlóé a hazai műgyűjtés történetéről (bár sajnos az utolsó szakaszok bemutatása felületes maradt), de értelemszerűen nem pótolhatja a részletes szerkesztői hitvallást, a magyarázatot az egyes csoportok elhelyezésére. A válogatás részben szubjektív jellegét Kieselbach Tamás megfogalmazza ugyan az előszóban, ám ennek tudata az olvasók számára hamar elsikkad, hiszen a könyvet hónapokon és éveken át, esetleg kiállítások és árverések kapcsán, alkalmanként veszik kézbe, s nem aszerint böngészik végig, milyen egyéni olvasatát jeleníteni meg a modern magyar művészetnek.

Indokolt-e azonban egy szakmai – lehetőségei szerint egyéni érdekek és ízlések felett álló – kiadvány szempontjait számon kérni a jelen esetben? Elvégre a korszak művészetéről elérhető más ismeretterjesztő vagy szakkönyv is, s a műkereskedő szerkesztő-kiadó nyilván nem akadémikus művészettörténeti babérokra törekszik. Csakhogy ez a könyv jóval több otthonba eljut, mint a korszakról írott szakmunkák, olyan olvasókhoz is, akik eddig inkább bizalmatlanul méregették a modern magyar művészetet, most viszont egy számukra üzleti sikeressége miatt is irigyelt szerkesztő lenyűgöző találásában barátkozhatnak meg vele. Éppen az ilyesfajta kiadványok hiánya ösztönozte Kieselbach Tamás könyvét, s a modern magyar festészet népszerűsítése a legnagyobb érdeme is; ám ebből adódóan nem feltételezheti, hogy az olvasók a már máshonnan jól ismert műtárgyanyag egyedi hangú válogatásaként fogadják.

A szerkesztői szándék nem csupán szubjektív, hanem összetett is. Kieselbach Tamás egyrészt művészettörténész, akinek könyve szakmai vélemény a magyar művészet fejlődéséről. Tapasztalata és felkészültsége révén egyike a terület legjobb ismerőinek. Másrészt műkereskedő, aki galériájában kitűnő kiállításokkal készítette elő könyvét. Nagy István, a Nyolcak és az aktivisták, Farkas Ist-

ván, Román György önálló tárlaton szerepelt, és a könyvben is kiemelt szerepet kap. A *Fej fej mellett* című bemutatató már sejtette, hogy a portréknak is fő hely jut majd a kötetekben. Kiállította az ízlésében hozzá közel álló Kemény Gyula magángyűjteményét, tematikus tárlaton mutatta be a második világháború utáni magyar progresszió művészetét, és foglalkozott a *Tisztaság, Tömörség, Transzcendencia* (az egykori három T parafrázisa) kategóriáival – és ez visszaköszön az albumokban is.

Harmadrészt Kieselbach maga is gyűjtő, aki hosszú ideje építi műgyűjteményét, és annak számos darabját előkelő helyen szerepelteti könyvében. E művekhez bensőséges, érzelmi viszony fűzi, ám egyszersmind ismertségük és anyagi értékük növelése is érdekében áll. Gyűjteményéből választotta némelyik címlapképet is (Ferenczy Károly, Bortnyik Sándor).

Igaz, hogy a hangsúlyos nyitó, illetve záró képek (Rippl-Rónai, illetve Kondor) múzeumi tulajdonban vannak, kis túzással mégis azt mondhatnánk, saját gyűjteménye darabjai köré válogatta a többi tucatnyi múzeumi és mintegy százötven magángyűjteményből. Saját kollekciójáról már korábban kiadott három előkelő kötetet. (Szabadi Judit [szerk.]: *Kieselbach Gyűjtemény. Magyar festészet 1900–1945* és *Kieselbach Collection of Hungarian Painting 1900–1945*. Kieselbach, Bp., 1996; Szűcs György szerk.: *Hungarian Modernism 1900–1950*. *Kieselbach Collection*. Kieselbach, Bp., 1999.) Ha ott egész oldalas reprodukcióval szerepelt például Benkhard Ágost, Farkas Béla, Fonó Lajos, Du-ray Tibor vagy éppen Peterdi Gábor, az a gyűjtői szabadság része; ha viszont itt is ugyanilyen kitüntetett alkotók, az már kétségeket ébreszt.

Kieselbach a hazai műkereskedelem egyik kulcsfigurája; könyve nem értelmezhető múpici megfontolások mellőzésével. Ha kiemel egy műtárgycsoportot, azzal a vevőknek jelzi, mit érdemes gyűjteni. Egy-egy festménynek jelentősen megnő a piaci értéke, ha szerepel a könyvben – amelynek kiváló minőségű előállítására horroribilis összegeket és óriási munkát igényelt, de egyúttal józan, gyorsan megtérülő befektetés a galéria jövőjébe. A saját

gyűjtemény értéknövekedése, a galéria számára a kuncsaftok lojalitásán keresztül biztosított jövőendő forgalom és az egyéb előnyök fedezik majd a költségeket. A magángyűjtemények felkeresése egy hetvenezer tételes adatbázis létrehozásához vezetett, és szorosabbra fonta a galériás és a gyűjtők kapcsolatát.

A kiállítások, a korábbi kötetek és a mostani könyv összevetéséből kitűnik, mennyire eltér Kieselbachnak, a műgyűjtőnek az ízlése Kieselbach, a műkereskedő választásaitól. Alighanem csak az utóbbi megfontolásai nyomán jutott most önálló blokk Perlmutter Izsáknak, Frank Frigyesnek vagy Patkó Károlynak. Egy-egy művük beemelése az óhatatlanul is szubjektív magyar „kánonba” védhető – ám a sokmillió eladási áron túl nincs olyan esztétikai mérce, amely ezt a gesztust festményeik egész csoportjával kapcsolatban indokolná.

A könyv üzenet a kollégáknak és versenytársaknak szerkesztője ambícióiról mindhárom szerepében. A szempontoknak ez a keveredése nem csökkenti Kieselbach Tamás érdemét a magyar művészet megismertetésében és népszerűsítésében, ám sok vitás kérdést hagy nyitva a szakemberek számára. Kérdés, lesz-e elegendő bátorság e nagyon sok szállal összefűzött közegben ahhoz, hogy kritikus tanulmányok foglalkozzanak a két kötet képanyagának csoportjaival. A korszak művészetét alaposan ismerő szakemberek közül sokan szerepelnek egy-egy esszével e kiadványban – ők aligha írnak majd kritikusi recenziót.

Mindkét kötet angolul is megjelent, s ez Kieselbach egyik legnagyobb tette. Könyve nyugodtan szerepelhetett volna hivatalosan is a hazánk értékeinek szélesebb nemzetközi megismertetésére indított ezredfordulós kampányban. Kieselbach Tamás tehát nemzeti közfeladatot vállalt magára, s világszínvonalon valószínűsítette meg. Bizonyos értelemben annál is jobban, hiszen a nyugati országokban nehezebb ilyen szabadon és széleskörűen válogatni és publikálni a magán- és közgyűjtemények műtárgyaiból. Ilyen bőségű válogatás más nemzet művészetéről alig létezik. Annál örömtelibb, ha ennek nyomán

külföldi múzeumok kiállításaiakra beválasztanak, akár vásárolnak is magyar műveket, s ha külföldi szakemberek írnak nemzeti elfoglaltság nélkül művészetünkről. Esetükben kétszeresen is fontos lett volna a válogatás elveinek kifejtése és – a függelékben található rövid életrajzokon és bibliográfián túl – további információk és elemzések közlése. Ehhez könnyen lehetett volna helyet teremteni típusonként csak egyet reprodukálva a nagyszámú hasonló festmény közül.

A képanyag szelekciójához szükséges döntéseket írásban megindokolni persze mindig jóval nehezebb, mint csupán meghozni. Az előszó azt hangsúlyozza, hogy a válogatás fő szempontja a művészeti minőség volt, s a könyv egésze azt sugallja, hogy a magyar festők színérzéke, kompozíciós és más készsége nem marad el a külföldi alkotóképtől, tehát helyük van a nemzetközi modern festészeti kánonban. Közvetett felhívása a magyar befogadókhoz: ismerd fel végre, hogy minálunk modern művekért nem kell feltétlenül nyugati múzeumokba zarándokolnod; míg a külhoni olvasót arra inti, ideje a magyar művészet bizonyos irányait esztétikailag egyenrangúan kezelni nyugati megfelelőikkel. A minőség e filozófiája áll a hazai modernizmus új keletű műpiaci fel-futása mögött is. A fő érv e művek megvásárlása mellett az, hogy ugyanolyan jók, mint a külhoniak, s ráadásul sokkal olcsóbbak.

Ez fontos szemléletváltás a hazai művészeti könyvkiadásban. A művészettörténész szakma kétségtelenül szűkre vonta a modern művészet kánonját, elit ízlése messze került még a művelt közönség preferenciáitól is. Különösen feltűnő lett, milyen távol áll a közízléstől a szakma által egyébként jogosan favorizált absztrakt, színvilágában is reduktív avantgárd. Ehhez képest ideje volt nyitni a szélesebben befogadható, az esztétikai örömmel helyt adó modern (nem avantgárd) művészet felé. Szűk szakmai kérdésből közüggé kell tenni a modern művészetet; ehhez a minőségi és érzékileg látványos művek az egyik legjobb eszköz.

Ugyanakkor a nemzetközi piacon a minőség nem abszolút mérce, ugyanennyire fontos a dátum, a kezdeményezés, az elsőség kérdése: ugyanazt ugyanolyan jól, de követőként csinálni – csak relatív érték. Az avantgárd és az egyéb modern irányzatok közötti egyensúlyozás ezért ma bármely XX. századi (magyar) művészeti válogatás kulcskérdése. Kieselbach Tamás könyvének megítélése is aszerint változik, ki milyen arányokat állítana fel. Jelen recenzió szerint a könyv reálisan, a közönségbarát irányban indult el, de főleg a második kötet túllőtt a célon, túlonult a könnyed látvány felé hajlik, holott a népszerűsítő jelleg helyett erősebb szakmai mércét alkalmazhatott volna.

A modernizmus főszórához kevesen tartoztak (főleg Kassák Lajos és köre). A könyv egyik fő üzenete – a hazai konstruktivizmus hatásosan, széles sikerrel tovább már nem bővíthető érdemeinek elismerése mellett – a búcsú ettől a szigorúan formalista avantgárdtól, s a figyelem felhívása más irányokra, mindenekelőtt a „magyar fauve” festészetre. Abban a kampanyban, amely bizonyos művészcsoportok – a neósok, a MIÉNK, a Fialok és a Nyolcak (például Perlrott-Csaba Vilmos, Márfy Ödön, Berény Róbert, Czigány Dezső és Bornemisza Géza) – tevékenységének hazai és nemzetközi befuttatásáért folyik, a Nemzeti Galéria előkészületben lévő kiállítása mellett ez a könyv a legnagyobb tétel. Nagy számban elérhető, látványos, jó minőségű festményeik közvetlenül kapcsolódnak az expresszív festés francia és német iskoláihoz, ám egyetemes értelemben nem újító alkotások.

Kieselbach döntése a modernizmus eddig szűken definiált művészettörténeti-filozófiai értéke (az újítás) helyett a mai befogadó szempontjára (tetszés) helyezi a hangsúlyt, és a modern művészetet a szélesebb közönség számára gyűjthető, vásárolható, élvezhető kulturális kincsként mutatja be. A formalista vonulatokból csak annyit jelenít meg, amennyi a könyv minimális szakmai elfogadtatásához elengedhetetlen és a közönségnek még befogadható; a válogatásban a szerkesztésséggel ugyan kísérletező, de a telt színek és formák hatását előtérben tartó művészet dominál. Ezzel a befogadók olyan új köreit érheti el, akikhez a hivatalos művészet-

történet eddig nem tudott szólni. Az első kötetben a magyar fauve festők kiemelése két tanulságos következménnyel jár. Mivel ők Nagyványa neós, újító szárnyából nőttek ki, a művésztelep klasszikus, naturalista vonulata, amelyet itt Ferenczy Károly művei képviselnek, a háttérbe szorult. Nagyványa nem müncheneri indíttatású, klasszikus, hanem a párizsi kezdeményezésekre fogékony, az újítást elősegítő festőiskolaként jelenik meg. A másik következmény egy-egy nagy, a nyugati áramlatokhoz kevésbé igazodó egyéniség (Mednyánszky László, Nagy István, Csontváry Kosztka Tivadar, Gulácsy Lajos) minden ediginél határozottabb kiemelése. A könyv egyfelől az egyetemes trendekhez igazodó avantgárdból a műkereskedelmileg nézve steril – és a kevés mű miatt viszonylag zárt – aktivista vonulat helyett a fauve irányt helyezi előtérbe, másfelől az öntörvényű alkotók közül kiemel néhányat, hogy éppen különlegességük váltson ki elismerést. Összességében ezzel az első kötet – számos kisebb egység mellett – hat nagy művészi életmű (Rippl-Rónai, Ferenczy és az említett négy alkotó) és a fauve magyarok bemutatása, amely egy szűkebb, bár színvonalas aktivista szelekcióval zárul.

A második kötetben is megfigyelhető az egyetemes művészethez igazodó művészek mellett a magyar sajátosságokat jobban kidomborító alkotók (Kosztka József, Rudnay Gyula, újra Nagy István, valamint a mindkét kötetben elsőrangú művekkel bemutatott Nagy Balogh János) hangsúlyos szerepeltetése. Kosztka, Rudnay, sőt Tornyai János számos festményének megjelenítése indokolt is, hiszen a közízlés gyakran a kissé lekezelő „alföldi iskola” besorolással intézi el őket, holott érdeklődésük az archetipikus motívumok iránt ennél nagyobb érték, s későbbi életművekben is visszatér (Tóth Menyhért).

A második kötetben a legnagyobb blokk Derkovits Gyuláé; jeles darabokkal szerepel Vaszkó Ödön, Vörös Géza, valamint Czímra Gyula is, akik mind megérdemlik a nagyközönség ediginél nagyobb érdeklődését. A második világháború előtti időszakból Egry József jelenik meg leginkább olyan festőként, aki saját, hazai élmé-

nyét a nemzetközileg is jól értelmezhető expresszionizmussal szintetizálva egyedi eljárást teremtett. Ügyesen elszórva Egry korai művei is szerepelnek a könyv egységeiben (hasonlóan sok helyütt bukkannak fel Czóbel Béla és Vaszary János alkotásai is), majd Balaton-képeinek csoportja kronológiailag szokatlanul későn, a harmincas évek második feléhez rendelve tűnik fel. Így igen előkelő helyre, a szentendreiek mellé kerül, akikkel a bemutatás az Ámos Imre – Korniss Dezső – Vajda Lajos szálon már az Európai Iskola felé halad. Innentől a könyv jellege megváltozik, az eddigi sokszínűséget néhány nagy életmű váltja fel (Ország Lili, Román György, Bálint Endre, Barcsay Jenő), míg másoknak feltűnően kis hely jut (Gyarmathy Tihamér).

A könyvnek ez az esztétikailag koherensebb záró szakasza mutatja, Kieselsbach Tamás ízlése valójában nem esik messze a szakmai ítélettől: a magyar művészet a harmincas években gyűjtött újra olyan lendületet, amely egyetemes értéket hozott létre, még ha az elszigeteltség folytán újításai részlegesesek, megkésették és ismeretlenek maradtak is. Terjedelmében viszont ez a rész jóval szűkebb, mint az első világháborút követő két évtized bemutatása. Ha annak bőségét a dokumentálás igénye alapozta meg, e szempontot az ötvenes–hatvanas évekre nézve is érvényesíteni kellett volna; ha a válogatás elve az utolsó rész esztétikai mércéje, akkor nincs helye a húszas–harmincas évek rutinos munkáinak.

Batthyány Gyula, Basch Andor, Scheiber Hugó, Kádár Béla messze túltreprezentált – miközben az utóbbi kettő egyes korai művei izgalmasan jelennek meg a könyv korábbi részeiben. Több képpel szerepelnek, mint például Tihanyi Lajos, Szobotka Imre vagy Nemes Lampérth József. A látványos és jól értékesíthető, dekoratív modern művészethez érve a bemutatás aránytalanul felduzzad, a könyv itt inkább aukciós katalógusra, mintsem a magyar modernizmus reprezentatív válogatására emlékeztet. Legitim szándék a magyar művészet ezen rétegeit is megjeleníteni. Mintegy két évtizede Robert Rosenblum New York-i művészettörténész a fran-

cia modernizmus „tudatalattijából” hasonló módon ásta elő a szalonfestészetet – s a párizsi Musée d’Orsay ennek nyomán nyitotta meg állandó kiállítását, amely a különböző ízlésrétegeknek megfelelő művészcsoportokat egymás mellett mutatja be. Ám ott ez hivatalosan vállalt program az összes ellentmondásával, amelyekről őszintén és hosszan értekezik a katalógus; itt viszont e különböző rétegek összemosódnak.

Bár Szőnyi István és Aba-Novák Vilmos egymástól különböző személyiségű és munkamódszerű alkotó, mindkettőjük műveinek túltengése ugyanazt a benyomást erősíti. A neoklasszicista aktoknak, az élénk színekben úszó, erős faktúrájú tájaknak, a vaskos cirkuszi jeleneteknek helyük van ugyan, de nem ilyen mértékben. Ezért sikkad el a két világháború közötti időszak bemutatásában a dekoratív művek között számos kitűnő, szakmai csemegét jelentő, atipikus munka is később más stílussal nevet szerző mesterektől (Illés Árpád, Weininger Andor, Rozsda Endre, Veszelszky Béla), illetve később közutálat övezte művészekről (Ék Sándor, Schubert Ernő). További elemzést igényelne, egyenként milyen indokok vezettek e belső hangsúlyokhoz, ám egy általánosabb következtetés máris adódik. Bármily sokféle a könyvben előkelő helyet kapó festők palettája, a közös nevező két banális tényező: a gazdag színskála és a mimetikus ábrázolás. Ez a válasz arra az előszóban a szerkesztő által éppen csak megfogalmazott kérdésre, mi adja a modern magyar művészet specifikus jellegét. E kötetek szerint a – Kállai Ernő által jellemzett – kolorisztikus naturalizmus.

Kieselsbach könyve ezzel egy viszonylag konzervatív képet erősít meg a modern magyar művészetről. Nem véletlen, hogy címében sem az avantgárd, sem a modernizmus szó nem szerepel. Modern művészetről van szó, s ez pontos is – amennyiben minden modern, ami nem klasszikus: nagyjából mindaz, ami a XIX. század vége óta készült. Közülük kapunk egy jó minőségű, de egyenetlen és nem túl bátor válogatást. Az első kötet erősebb anyagot mutat be, hiszen a nagy életművek köré rendezés és a modernizmus többféle irányának ki-

bontása színvonalas – bár így is túl bőre sikeredett – válogatást tesz lehetővé. A második viszont messze túl nagy helyet szentel a színek és formák érzékiségének; egy vékonyabb kötet jobb benyomást közvetítené a magyar művészetről.

Az aránytalanságok kiküszöbölésén segíthetett volna a tartósan külföldön dolgozó magyar alkotók beemelése, hiszen ők több szalon kötődtek a nemzetközi áramlatokhoz, távolabb maradtak a látványos, gyors munkától, ám életművük nehezen áttekinthető, a magyar piacon alig fordul elő, s esély se nagyon nyílik további műveik nagyszámú hazahozatalára. A magyar műkereskedelemnek ez nem is érdeke, hiszen rosszabb fényben tüntetnék fel a bőségesen elérhető, hagyományosabb hazai kínálatot.

E nélkül is lehetett volna emelni a mércét: a válogatás szűkítésével. Kevesebb alighanem több lett volna. A gyenge műkereskedelmi anyag értékét növelik ugyan az esztétikailag erős részek, ám a hatás fordítva is érvényesül: az újító egységek nivellálódnak a látványfestészet túlbujánzásában. A szigorúbb válogatás nem keltené azt a látszatot sem, mintha a magyar művészet kényszeresen bizonyítgatná saját kitűnőségét, méltánytalan meg nem értettségét. Két ekkora album láttán – különösen a nemzetközi olvasó – kompenzációra gyanakszik, és a látványos, de esztétikailag felszínes részek tanulmányozása után azt kérdezheti: miért kell e nemzet művészetét minden téren ilyen hangsúlyosan bemutatni?

A bizonyítási vágy érzését erősíti a megjelenítés is. Ha Malraux válogatását egykor azért kritizálták, mert az egyforma méretű, fekete-fehér képek ugyanolyannak mutatták az építészet, a képző- és iparművészet emlékeit, akkor e probléma itt is felmerül. A számítógéppel feljavított színek, a fényes műnyomó papír, az egységes képméret a legkülönbözőbb műveket ugyanazon formában és egyként csillogó oldalakon jelenítik meg. A digitális technika kedvez az egyébként is szinközpontú válogatásnak. Ám az érzéki benyomással ugyanaz a gond, mint a tudati súlykolással: az effektusok nagy mennyiségben inkább kioltják, semmint fokozzák egymást.

Előszava szerint a könyv „érzelmi megrendültségre” tör, ami egyrészt kétséges érvényű iránytű a modern művészet értékelésében, másrészt még ha az ismert, kissé steril művészettörténeti elemzésekhez képest jogos elmozdulás is, csak mértékkel működik. A „szuggesztív portrék, leisztult csendéletek, transzcendens tájak” megismertetése fontos vállalkozás, de csak ökonómiával hiteles. Egy sor kitűnő, az expresszív formai megoldást nem öncélúan használó mű (Farkas István) esetében fennáll a veszély, hogy erejét veszteti a felszínes munkák között – bár az aktív olvasók nyilván önálló ítéletet alkotnak.

A szerkesztő sokszor témájukban rokon, de más kéz más ecsetkezelését hordozó műveket helyez egymás mellé. Itt Fényes Adolf, Jávör Pál és Martyn Ferenc asztali kompozíciói, ott Remsey Jenő és Iványi Grünwald Béla alakjai állnak egymás mellett. Az összehasonlításra ösztönző csoportok némelyike igen érdekes és tanulságos, de vajon feltétlenül ugyanebben a könyvben van-e a helyük? Azt sugallják, lám, különböző témákat is milyen gazdagon prezentál a magyar művészet – hogy a befogadó csak ámuljon el a magyar művészet sokféleségén. Szerencsésebb lett volna e szempontot külön albumban feldolgozni.

További visszatérő fogás a kevésbé ismert nevek rivaldafénybe állítása. Van, aki csak egyszer szerepel (Sebők Margit, Szőri József, Vidovszky Béla); s vannak ennél szakmailag jobban ismert alkotók (Kosztolányi Kann Gyula), akiknek még szélesebb körű sikerét a szerkesztő feltűnően sok kép közlésével igyekszik előmozdítani. Külön szálát jelent a naiv művészek szerepeltetése (Mokry Mészáros Dezső). Sok, gyakran szakmailag megalapozott meglepetést tartogat a könyv még a látszólag jól ismert csoportokon belül is. Rippl-Rónai és Gulácsy képei közt egy-egy Csontváry-festményt, Nagy Balogh önarcképei között Egry Józsefét is felfedezhetjük. Folytatni lehetne a művészettörténeti összefüggéseket néhol kreatívan szabadon, néhol inkább szabadosan kezelő szerkesztői ötleteket, amelyek jól illeszkednek a tematikus

kiállítások mai nemzetközi divatjához. Az amúgy izgalmas szempontoknak e sokasága azonban szétveti a könyvet. Jobb lett volna megmaradni néhány kulcsismértnél, s a többi relevánsnak tűnő vonatkozásról önálló könyvet kiadni.

A sokféle látványos szempont eleget téve azért is elbizonytalanít, mert kimaradnak más, lényegesebb tényezők – például az idehaza alulértékelt grafika és szobrászat. Grafika ugyan megjelenik a könyvben (Tichy Gyula, Jaschik Álmos, aktivista könyvszerkesztő), de a művészet nem önálló jogon. Jó esetben az olvasó észreveszi, milyen sok mű készült például pasztellkrétával. A szobrászat, a térbeli megformálás egyáltalán nem jut szerephez, ami még jobban aláhúzza a kínált műtárgyanyag igényes polgári szalon falára függeszthető jellegét. A modern művészet törekvése a műtárgy-fogalom kitágítására, a bevett kategóriák megkérdőjelezésére meg sem jelenik. Ehhez képest örömtelibb nyitás a könyv végén ízelítőül reprodukált két kortárs műalkotás, valamint az egyoldalnyi utalás a fotóművészetre.

A fülszöveg fent idézett nyitómondatának négy ígéretéről e megfontolások fényében elmondható, hogy nem válthatók be. „Teljességben és kompromisszumok nélkül”, valamint „kiváló minőségű és páratlanul bőséges reprodukciós anyaggal” bemutatni a címben megnevezett művészeti anyagot valójában nem lehet. Talán nem is kell. A kiadvány sokféle és egymásnak ellentmondó motivációja elkerülhetetlen kompromisszumokat szült. Ez nem szégyen, de érdemes lett volna a feszültséget inkább tompítani, mint létét is tagadva átütő hatásra törni. A reprodukciós anyag páratlan bősége és kiváló minősége pedig – mint látható – kétélű fegyver; e könyv tanulságai inkább önmérsékletre intenek.

Nem túlzott szőrszálhasogatás-e mindez? Hiszen magánkiadásról van szó, bárkinek joga van előrukkolni hasonlóval, s majd a nagyérdemű dönt, melyik verziót részesíti előnyben. Joga van, ám módja nemigen. E könyv csak abból a helyzetből és abból az ösztönzésből születhetett meg, amelyet a hazai műtárgypiac jelenlegi

alakulása és a műgyűjtemények átmeneti nyitottsága alapoz meg. Ennek felismerése és kihasználása Kieselbach Tamás óriási, ám ellentmondásos teljesítménye.

Ez teszi szükségessé, hogy teljesítményéről minél szélesebb körben, minél több összefüggésben essék szó; e viták számos, a jövőben hasznosítandó tanulsággal szolgálhatnak. Hiszen a Kieselbach Galéria – mint a második kötet fülszövege a legvégén elárulja – már két újabb nagy könyvön dolgozik.

ÉBLI GÁBOR

Carl Dahlhaus: Az abszolút zene eszméje

Fordította: Zoltai Dénes. Typotex, Budapest, 2004. 171 old., 1650 Ft

Ha az „abszolút zene” kifejezést halljuk, önkéntelenül a vokális zenével szembeállított hangszeres zenére gondolunk. Ez az „önkéntelenség” is történeti produktum. A kifejezés ilyen értelmezése ismert a művelt zenehallgató közönség körében is. Ha csak hangszereken játszanak, az maga a „tisztá” zene, mely elhagyja a „zenén kívüli” elemeket, a szöveget vagy – programzene esetében – a nyelvi programot, legyen az akár négy szonett, mint Vivaldi *Négy évszakjában*, vagy sajátos asszociációkat keltő kifejezés, mint Debussynél a „Léptek a hóban”. A hangszeres zenében a zeneiség „tisztá”, „belső lényegiségében” jelenik meg: abszolút módon a maga „külső elemektől” „megtisztult” kizárólagosságában. Nem véletlenül tettem idézőjelbe ezeket a szavakat. Mert minden elmélkedéstől mentesen be lehet-e látni, mit jelent a zenei tisztaság, a zenén kívüli elem, a zene belső lényegisége és a többi hasonló kifejezés?

Az abszolút zene eszmetörténetét feldolgozó könyv szerzője, Carl Dahlhaus (1928–1988) a modern német zenetudomány egyik legsokoldalúbb alakja. A Berlieni Műszaki Egyetem kis zenetudományi tanszékét néhány

év alatt a német tudományosság egyik előkelő intézményévé alakította. Lelkesen támogatta a zenei neo-avantgárd törekvéseket, miközben életművének egyik főhőse Richard Wagner volt. Többször vetették a szemére érvelésének bonyolultságát, csapongó stílusát, ám az utóbbi néhány évtizedben életműve, éppen komplexitása miatt, megkerülhetlenné vált. Dahlhaust a magyar olvasó egy Wagner-monográfia szerzőjeként, a *Brockhaus-Riemann Zenei Lexikon* egyik főszerkesztőjeként, illetve a közműltban megjelent *Mi a zene?* (Osiris, Bp., 2004) című esszékötet társszerzőjeként ismerhetjük meg.

A szakma nézőpontjából el lehet mondani, hogy a magyar nyelvű zeneesztétikai szövegek téma újabb fontos tétellel bővült. Az elemzés kiindulópontja két – egymással kölcsönviszonyban álló – mindennapi tapasztalat: 1. „A zeneesztétika nem valami népszerű stúdium. Zenészkörökben arra gyanakodnak, hogy elvont szószaporítás, amelynek nincs sok köze a zene realitásához; a zenehallgató nagyközönségnek nincs bizalma hozzá, mert olyan filozófiai reflexiónak véli, amelyet a beavatottakra kellene bízni, nem gyötörve az elmét fölös nehézségekkel.” 2. „[A]ki a hangversenyen vagy az operában nem sokra becsüli a nyelv szerepét a zenében, az egy zeneesztétikai kérdésben foglal állást. Döntéséről ugyan hiheti, hogy saját egyéni ízléséből következik, ám valójában olyan általános, átfogó tendencia jut kifejezésre benne, amely az utóbbi másfél században vált elterjedté, habár horderejét, zenei-kulturális jelentőségét máig sem ismerték fel igazán.” (7–8. old.) Szükségtelen hangsúlyozni, hogy a két kijelentés – mely egyfelől a zenész, illetve a zenehallgató bizalmatlanságára utal, másfelől egy elterjedt hallgatói magatartásmódot jelöl – mennyire közismert a zenei élet minden szintjén. Dahlhaus különös *captatio benevolentiae* valósít meg. Saját tárgyát, sőt szakmáját látszólag lekicsinyli a széles körben elterjedt vélemény felemlegetésével, ám az olvasó jóindulatát éppen attól reméli, hogy az esetleg nem bólint rá az első kijelentésre, hanem kételkedni kezd: van-e értelme annak a közhelynek, hogy az esztétikai meg-

fontolások egyrészt „elvont szószaporítások”, másrészt a „beavatottaknak” szóló „filozófiai reflexiók”? A második kijelentés viszont biztos ízlésbeli döntésében rendíti meg a zenekedvelő olvasót – persze mindkét esetben feltételezve, hogy az illető érdeklődő zenekedvelő, s nem maga is e népszerűtlen stúdium művelője.

Dahlhaus a ma klasszikusnak vagy komolyzeneinek nevezett kultúra egy „általános, átfogó tendenciáját” vizsgálja tehát, mégpedig annak eszmétörténetét, függetlenül a szociológiai vonatkozásaitól. Nem az a kérdés számára, hogy a közönség milyen igényekkel és előítéletekkel lép be a zene templomaiba, milyen megfontolásból hallgat otthon hanglemezt, vagy műkedvelőként milyen vágyakkal ül le hangszeréhez. A kiindulópont egy általánosan ismert zeneszociológiai jelenség, de a szerzőt csak a háttérben érvényesülő filozófiai megfontolások érdeklik.

Mi tehát az abszolút zene? Vagy másképpen: milyen zene az abszolút zene? Hadd jellemezzem egy idézettel a Dahlhaus által elemzett zenehallgatói attitűdöt. Kierkegaard írja: „Kint állok a folyosón, a válaszfalnak támaszkodom, amely kizár a nézőtérrel, és ilyenkor hat rám a legerősebben a zene, önmagában való világ, elkülönül tőlem, nem láthatom, de elég közeli ahhoz, hogy halljam, és mégis olyan végtelenül távoli.” (Søren Kierkegaard: *Mozart Don Juanja*. Fordította Lontay László. Európa, Bp., 1993. 141. old.) Kierkegaard itt mintha Hegelnek a zenéről adott *definícióját* tenné át a gyakorlatba: „a tökéletes visszahúzódot a szubjektivitásba a benső és a megnyilatkozás tekintetében viszi véghez a második romantikus művészet – a zene.” (G. W. F. Hegel: *Esztétikai előadások*. III. Fordította Szemere Samu. Akadémiai, Bp., 103. old.) Az „önmagában való világ” érvényre jutásához a közösségi eseménytől eltávolító gesztus is szükséges. A kontempláció – a befelé fordulás, a szubjektivitásba való tökéletes visszahúzódot – azonosul a tárgy szemléletével, és mind a szemlélő, mind szemléletének tárgya csak önmagában álló világgént nyeri el méltóságát. A zene az abszolútum megsejtését szolgálja, de nem eszköz-

szerűen, hanem a maga metafizikai rangjára emelkedve: az önmagában való világ az abszolútum világával azonosul. Meglepő lehet, hogy mindez egy opera kapcsán revelálódik. Kierkegaard az a hallgató, aki nem sokat ad a szövegnek. A folyosón áldogáló Kierkegaard ahhoz a zeneesztétikai paradigmához igazodik, amely az abszolút zene modellfogalmában kristályosodott ki. Dahlhaust idézve: „Mármint a zenei észlelést és gondolkodást irányító paradigmák, alap-elképzelések kérdése az egyik fő témaköre annak a zeneesztétikának, amely nem vész a spekulációk ködébe, amely tisztázni akarja a mindennapos zenei szokások mögött észrevétlen és csekély figyelemben részesülő előfeltevéseket.” (8. old.)

Előttünk áll tehát egy hallgató – aki többé-kevésbé mi magunk is vagyunk –, s a kérdés az, miként lehetséges e hallgató megszületése. Dahlhaus könyvében ama ókori római szolga alakjában tűnik fel, akit *placat*-rának, kiredőzőnek neveztek. Az volt a dolga, hogy gazdája tógáját megfelelő redőzetűvé formálja, ha az méltóképpen akart megjelenni a szenátus előtt. Az abszolút zene eszméje, folytatva a metaforát, egy hallatlanul bonyolult redőzött tóga, és a közönség nagyrészt csak magát a tógát látja. Ez esetben Dahlhaus e tóga *explicatio*jára vállalkozik, s azt firtatja, miből szőtték.

A XVIII. század a zene esztétikai megítélése egyetlen kérdésében egységes: a mimézis-elv érvényesítésében. A zene, akárcsak a többi művészet, az emberi szenvedélyek utánzására hivatott; ha nem ezt teszi, a kellemes művészetek szintjére süllyed, a konyhaművészettel vagy a kertépítészettel kerül egy kategóriába. A mimézis-elv szükségszerűen kapcsolódik a zenei jelentés kérdéséhez. A vokális zene jelentését biztosítja a szöveg, és az egyes művek értékelése azzal foglalkozik, hogy ezt a jelentést a zeneszerző milyen technikái és/vagy esztétikai szinten közölte. A megindítás, szórakoztatás és tanítás horatiusi hármasságát a vokális zene affektuskifejezésében a szöveg konstitutív ereje hordozza.

Az eszközök kérdésére a német tradíció a retorikailag kimunkált *musica poetica* elméletével válaszolt; a francia – Lullyvel kezdődően – a klasszicista

tragédia színpadi deklamációjának utánzásával, illetve később az enciklopédisták intonáció-elméletével, amely szerint a zenei hangok a szenvedélyek természetes hangjait utánozzák. A hangszeres zene a mimézis-elv keretében azonban rendkívül problematikus. A *musica poetica* elmélete megpróbálta alkalmazni rá a vokális zenére vonatkozó megfontolásait, így lett például a szonátatétel a német zeneesztétikai irodalomban az ária hangszeres megfelelője. A francia elmélet a zenei karakterábrázolást hangsúlyozta, ahogyan az eminens módon megvalósult a nagy Couperin csembalójában. Végül az intonáció-elmélet az emberi szenvedélyek interjekciójának hangszeres ábrázolását tekinti alapelvnek. Ha a hangszeres zenéből hiányzik a szenvedélyek racionalista felfogású ábrázolása, akkor csak üres, bár kellemes fecsegés. A kamarazene ezért az esetek túlnyomó többségében kellemes dallamokat megszólaltató asztali zene (*Tafelmusik, musique de table*). Csak a vokális zenében érvényesülhet a platóni tanítás, mely szerint a zene három tényezője a harmónia, a ritmus és a szöveg (*Allam, 398d*).

A hangszeres zene megoldatlan problémái mégis újra meg újra előkerülnek a XVIII. század során. Legendássá vált Fontenelle sóhaja: „Sonate, que me veux tu?” (Szonáta, mit akarsz tőlem?) Lehet, hogy a zenétől megindult Fontenelle kétségbeesett saját érzelmi reakcióján, és panaszos kérdése a hangszeres zene hatalmára vonatkozik: fogalmaktól mentes, mégis megindító; jelentése legalábbis homályos, mégis meghatja a szívet. A megindítás éppúgy a *raisonra* vonatkozik, mint a megértés. Szenvédélyes kutatás tárgya, hogy mit *jelent* egy-egy hangszeres zenedarab. A hangnemek spekulatív karakterisztikája éppúgy idetartozik, mint a zenei formamozgás jellem- vagy ethoszábrázoló képességeiről szólt racionalista magyarázatok.

A XVIII. század végi paradigmaváltás azon az egyszerűnek tűnő kérdésen alapul, hogy van-e a zenének magasabb célja, mint a megindítás. Fontenelle kérdésére az a válasz, hogy a szonáta csak és kizárólag megindítani akar. Esztétikai rangot az érzés mély

értelműsége, a szubjektum elvarázsolása kölcsönöz neki. Megfordult a rangsor, s a racionális jelentés nélküli hangszeres zene került a művészetek csúcsára, a vokális zene is átlényegült, megszűnt a szöveg primátusa. A szöveg és ezáltal a fogalmiság sallanggá vált. A zenefelfogás fordulata éppen abban érhető tetten, hogy a karakterek, programok, nyelvi elemek megjelenése egyet jelent a zeneiség benső lényegének elvételével. E benső lényeg jelzője az „abszolút”. E. T. A. Hoffmann írja: „Ha a zenéről mint önálló művészetről beszélünk, akkor mindig csak a hangszeres zenére volna szabad gondolnunk, amely egy másik művészet segítségét, egy másik művészettel való keveredést minden formáját elutasítva a művészetnek a csakis benne felismerhető voltaképpeni lényegét tisztán mondja ki.”

Dahlhaus e paradigmaváltás eredőit és kontextusát tárja fel. A XVIII. század uralkodó zeneesztétikai tendenciával szembe forduló hoffmanni zenefelfogás nem előzmény nélküli. Ott bujkál mögötte a régiek és modernek zenei vitája, mely visszanyúlik a XVII. század elején a *prima* és *seconda pratica* körül folyó itáliai polémiáig. Noha Dahlhaus vizsgálódásainak fókuszában a korai német romantikából kisarjadt zenefelfogások állnak, az eszmétörténeti eredetet vizsgálva visszamegy többek között a Rameau és Rousseau közötti vitáig, harmónia és dallam primátusának kérdéseiig. A „kiredőzés” technikájával tárja fel a Hoffmann-nál megjelenő oppozíciók (plasztikus–zenei, ritmus–harmónia, sőt antik–modern, pogány–keresztény) eredetét.

Dahlhaus nem szabályos zenetörténeti kronológiában írja meg az abszolút zene eszméjének történetét, inkább a fontos csomópontokat emeli ki az egymással dialógusformát öltő fejezetekben. (Nem önálló tanulmányokból áll a kötet, hanem zárt problémacsoportokat kidolgozó fejezetekből.) Először is a zeneesztétika – az autonóm festészet és költészet elméletéhez hasonlóan – igyekszik meghatározni, mi a „sajátosan” zenei, s ezt a hangszeres zenében találja meg. Bár „az a tétel, hogy a hangszeres zene – a funkció- és program nélküli hangszeres zene – a »voltaképpe-

ni» zene, időközben a zenével való mindennapos foglalkozást meghatározó trivialitássá kopott” (14. old.), első megfogalmazása idején meglepő fordulatot jelzett, hiszen a korábbi, az utánzásesztétikán alapuló felfogás került a hangszeres zene magasabb rangba emelését. „Míg a hangszeres zenét kezdetben, a XVIII. században a *common sense* esztétái mintegy a nyelv *alatti*, »kellemes zöreinek« tartották [ahogyan Kant is – P.T.], addig a művészet romantikus metafizikája már a nyelv *fölötti* nyelvvé nyilvánította.” (15. old.) Az abszolút zene eszméjének kialakulásában a nyelvhez való viszony döntő fontosságú. A „nyelv fölöttiség” eszméje a költőiség művészetfilozófiai igényével kapcsolódik össze, azaz a zene éppen a nyelvtől való leszakadásában valósítja meg a romantika költőiségprogramját. Bár Hegel éppen ezt tekinti gyanúsnak. A fogalmiságtól teljesen elszakadt zene nyugtalanító. (Sőt *A varázshegy* Settembrinijének a zene – ami immáron megkérdőjelezhetetlenül abszolút zenét jelent – „politikailag gyanús”.)

Wackenroder és Tieck lelkendező zenerajongása mögött az a meggyőződés áll, hogy a hangszeres zene bűvöletét kizárólag a költői beszéd-mód érzékeltetheti, vagyis a nyelviségtől elszakadt zene a poézisben ölt testet. Ezzel a legszorosabban összefügg az érzésetztétika és a metafizika zenei kölcsönviszonya. „Tieck a hangszeres zene olyan metafizikája mellett tett hitet, amely a fenséges esztétikájából táplálkozik, míg Wackenroder a pietizmusban gyökerező esztétikai érzelem-vallásosság híve volt.” (66. old.) Wackenroder eltávolodik a társas élet zenei eseményeitől, és a zene szentimentális érzésetztétikáját metafizikai élménnyé lényegíti át. *Egy kólostori barát szívének áradásai* (1798) című művében a zene leírása poétikus beszámoló e metafizikai kontemplációról, s gyakran épp azzal kezdődik, hogy lehetetlen szavakba foglalni azt, ami a zene által megnyilatkozik: „Mégis, mily szavakat hívjak segítségül, hogy érzékeltessem az erőt, amellyel a mennyi zene, megannyi hangjával, csábos hangzataival, szívünket birtokba veszi?” – kérdezi Tieck (75. old.). E gondolatmenet jegyében a

meghatott szubjektív érzület a metafizikai kontempláción át egyenesen beleszalad a vallásos áhítatba. A hangszeres zene a művészetvallás fogalmának letéteményese lesz. Herder az áhítat és kontempláció viszonyához a „szent zeneművész” (38. o.) fogalmát kapcsolja; Tieck szerint „a zeneművészet minden bizonnyal a hit legvégső titka, misztika, a teljességgel kinyilatkoztatott vallás” (96. old.). A Bach-kultusz is ennek jegyében veszi kezdetét. Az első Bach-életrajz (For-
kel: *J. S. Bach életéről, művészetéről és műveiről*. 1802) szerint Bach néhány művéről az ember „csak egyfajta szent imádat hangján szólhat” (85. old.). Szükségtelen hangsúlyozni, hogy e szent imádat fényében értelmezhető a *Máté-passió* 1829-es Mendelssohn-féle felújítása is.

A korai német romantikusok nem használják az „abszolút zene” kifejezést, maga a fogalom viszonylag későn jelent meg – mint Dahlhaus kimutatja, 1846-ban, Wagnernél, s nem – mint széles körben vélik – Eduard Hanslick 1854-es, *A zenei szépről* című, nagy hatású értekezésében. Hanslick már egy kiforrott, ám korántsem problémamentes zenei hagyomány keretében az abszolút zeneit mint a magában tökéletes, befejezett formát határozza meg, és elszigeteli a művészetvallás misztikus kódétól. A wagneri abszolút zene fogalmába viszont belerendeződik a Wackenroderék zenefelfogásából is táplálkozó schopenhaueri zenei metafizika. Nem véletlen, hogy Hanslick a legnagyobb vehemenciával támadja Wagner *Ringjének* vezérmotívum-technikáját, mert szerinte a misztikus abszolútumra törő zenekari anyag a felidézés és az asszociáció teljesen követhetetlen láncolata, amely tiszta formamozgás helyett az irracionális sejtetés kódéba burkolódik.

Így az abszolút zene fogalma maga is vitákhoz vezet. Dahlhaus hermeneutikai mélyfúrásaival éppen a töréspontok feltárását tartja a legfontosabb feladatának. Könyvében fontos szerepet kap a programzene és az abszolút zene legalábbis zűrös viszonya. Első pillantásra azt gondolhatnánk, hogy a programzene, a nyelvi elem okán, ellentétes az abszolút zene fogalmával. Csakhogy a német kora ro-

mantikusok szerint, lévén a zene az univerzális poézis része, a zenemű költői programja valóban *költői* is lehet, ha a zene a poézis által megadott programot teljesíti be. Ily módon végképp elszakad a XVIII. századi karaktertábráblástól, a némesdeskpiciótól, amelyek emblémaszerűen *ábrázolták* tárgyukat. Ez a gondolat ad esztétikai muníciót a szimfonikus költemény legitimálásához, sőt a wagneri *Gesamtkunstwerk* eszméje is így ereszthet gyökeret az abszolút zene fogalmában.

Dahlhaus könyvében a poézis és a zene együttállásának utolsó témája a *poésie absolu* és az abszolút zene viszonyát taglaló fejezet. Gondoljunk Babis sóhajára – „ó, szótlán, tiszta homoktalan / zene! mért nem lettem én zenész?!” –, mely jól jelzi a költészet és a zene különös viszonyát. Az univerzális poézis megvalósítójának szerepe a zene is pályázik, és ezzel a francia művészetnek – legalábbis Wagner első párizsi sikereitől kezdve – számolnia kell. Ahogy Philippe Lacoue-Labarthe fogalmaz: „Baudelaire követőire, elsősorban Mallarméra azt a kétségbeeső gondolatot hagyományozta, miszerint a költészet ezentúl nem tudja elérni azt, amire a zene képes; vagy ami ugyanaz, hogy a zene ettől kezdve végérvényesen felváltotta a költészetet.” (Lacoue-Labarthe: *Musica ficta. Wagner-olvasatok*. Fordította Szabó László. Latin Betűk, Debrecen, 1997. 48. old.) Dahlhaus ezzel szemben azt a történeti irányt részesíti előnyben, amely Poe-tól eredően a *pure elevation* fogalmát hagyományozza a francia költészetre, s amiből a mallarméi *poésie pure* táplálkozik – ezt nevezte később Valéry *poésie absolue*nek (147. old.). A *poésie absolue*nek vannak ugyan zeneesztétikai implikációi, de túlzás lenne azt állítani, hogy „Baudelaire és Mallarmé poétikája zeneesztétikai előfeltevésekkel van összefüggésben” (148. old.). Mindazonáltal az abszolút zene és az abszolút költészet legalábbis feltételezi egymást, és aligha gondolható, hogy egyik a másik nélkül létre tudta volna hozni a maga poétikáját. A költészettől elválaszthatatlan abszolút zene eszméje egy fogalmi sűrítés eredményeképpen létrejött konglomerátum, amely annyira gazdag esz-

metörténeti, poetológiai és esztétikai vonatkozásokban, hogy szétszálazása egyaránt nagy feladatot ró a monográfusra és olvasójára. Mindenesetre Kierkegaard azóta is szeret a folyosón állva zenét hallgatni.

PINTÉR TIBOR

Charles G. Gross: Agy, látás, emlékezet

Ford. Ádámné Tick Gabriella, Győrváry Borbála. Typotex Kiadó, Budapest, 2003. 228 old., 2300 Ft

Kétség nem férhet hozzá, a Typotex „fennállásának” 15. évfordulójára hazánk egyik legjelentősebb tankönyvkiadója és a tudományos szak- és ismeretterjesztő irodalom egyik legigényesebb honi közvetítője lett. A cég kínálati portfóliója igen széles: jelentős munkákat ad ki főleg a természet- és műszaki tudományok (matematika, fizika, biológiai, informatika) köréből, de a társadalomtudományi és klasszika-filológiai kiadványok is említést érdemelnek.

A pszichológiai témájú könyvek hasonlóan gondos válogatásra utalnak. A szerzői névsor impresszív, a szakmai közvélemény által igen nagyra értékelt Pinker, Julesz, Changeux, Gopnik, Meltzoff, Jouvett, Gould vagy Popper munkáit neves nyugati kiadók is büszkén szerepeltetik katalógusaikban; a sorozat magyar szerzői pedig (például Pléh Csaba, Kampis György, Ropolyi László) műveikkel nagy segítséget nyújtanak a tudományos pszichológia megismertetéséhez és oktatásához.

Charles G. Gross könyve – mely először 1999-ben jelent meg az M.I.T Press gondozásában – a kiadó lélektani tárgyú, „Test és lélek” sorozatának (szerkesztő Kovács Ilona) a legújabb tagja.

Charles Gross neves idegkutató, a Princeton Egyetem tanára. Érdemes közelebről megismerkedni munkásságával. Érdeklődése az agy kutatás széles területére kiterjed. Kutatólaboratóriumának munkatársai főleg a vi-

zuális megismerésben és a perceptuális tanulásban részt vevő agyi struktúrák feltárására törekednek – elsősorban főemlősök és majmok agyának vizsgálatával. A legjelentősebb eredményeket talán az inferotemporális (IT) területnek (amely a halántéklebény része) a vizuális információ feldolgozásában betöltött szerepe tisztázásában érték el. A kutatások célja, hogy kiderítsék, hogyan kódolja és raktározza ez az agykérgi terület a tárgyakkal kapcsolatos vizuális információkat. Ehhez egyrészt úgynevezett egysejt-elvezetési technikát alkalmaznak, azaz az állatok agyába beültetett elektródák segítségével vezetik el egyes sejteknek a különböző kísérleti szituációkban a külső vizuális ingerekre mutatott, illetve a rájuk adott viselkedési válaszokban létrejövő elektromos tevékenységét. (Az eljárás részletes leírása megtalálható a percepciókutatás magyar nyelvű tankönyvében: Robert Sekular – Randolph Blake: *Észlelés*. Osiris, Bp., 2000. Számos további, újabb és a kutatásokat forradalmian átalakító vizsgálati módszert ismertet: Pléh Csaba, Kovács Gyula, Gulyás Balázs [szerk.]: *Kognitív idegtudomány*. Osiris, Bp., 2003). Más vizsgálataikban az IT és más kérgi területek felnőttkori és fejlődési anatómiai kapcsolatait, illetve azok változásait vizsgálták. Fontos módszer a terület funkcióinak kimutatására az úgynevezett léziós vizsgálat, amikor is állatkísérletekben az agykéreg (jelen esetben az IT) meghatározott területeit eltávolítják, és ennek a viselkedési következményeit vizsgálják. A léziós vizsgálatok tapasztalata, hogy a striatális kéreg (vagyis az elsődleges vizuális terület) elpusztítása nem jár a látási ingerektől függő viselkedés teljes elvesztésével. Mivel ez a maradék látás nem tudatos, vaklátásnak (*blind-sight*) is nevezik. (A vaklátásról a legátfogóbb munka kutatása elindítójának műve: Lawrence Weiskrantz: *Consciousness lost and found: A neuropsychological exploration*. Oxford University Press, Oxford, 1997.)

Gross és csapata főleg a felnőtt és kölyökmajmok reziduális ingerlokalizációs és mozgásdiszkriminációs viselkedését hasonlítja össze, amely állatok striatális kérgét kiirtották. De

emellett a kérgi irtáson kívüli területek idegsejtjeinek kapcsolataiban és működésében a műtét következtében kialakuló változásokat is igyekeznek feltérképezni. Gross harmadik kutatási területe a külső tér agyi reprezentációja. Hogyan kódolódik a téri információ, hogyan vagyunk képesek a tárgyak helyére emlékezni, annak ellenére, hogy szemünk, fejünk és testünk is elmozdul a térben? A kérdés megválaszolásához a külső tér agykérgi reprezentálásában részt vevő ideghálózatokat keresnek, elsősorban a putamenben (az agy lencsemagjának külső része), a premotoros és a parietális (fali) kéregben. Olyan, a vizuális feldolgozásban részt vevő területeket mutattak ki, amelyek a testrészek koordinátáinak megfelelően szerveződnek, így nagy valószínűséggel a vizuomotoros kontroll fontos agyi területei. Gross emellett újabban a felnőtt agy idegsejt-létrehozó folyamataival is aktívan foglalkozik. Egészen a kilencvenes évekig (az „agy évtizedéig”) a legtöbb idegtudósnak az volt a véleménye, hogy a felnőttkori idegsejtek már a magzati osztódási folyamatok során kialakulnak, és érett korban már nem jönnek létre újabb idegsejtek a szervezetben, vagyis nincs neurogenesis. Ezt a „dogmát” végül is az újfajta anatómiai-szöveti eljárások (például újfajta sejtfestési módszerek) bevezetése adta át a múltnak. Egyre több kérgi agyi struktúra esetén bizonyítható, hogy újabb idegi elemek jönnek létre. Gross Elizabeth Goulddal együttműködve leginkább az agykéreg és az emlékezeti folyamatokban kitüntetett szerepet betöltő hippocampusz neurogeneratív folyamatait vizsgálja majmokban.

Gross empirikus munkásságához szorosan kötődő további érdeklődési területe az idegtudományok története – ennek gyümölcse a most magyarul is megjelent kötet. Gross már 1960-ban, doktori disszertációján dolgozva írni kezdett egy dolgozatot az idegtudományok fejlődéséről. Mivel azonban fél év alatt csak Galénoszig jutott el a frontális lebenyt érintő funkciók kutatásának történetében, mentora, Larry Weiskrantz tanácsára csak az 1930-évektől kezdve szerepeltetett történeti adatokat értekezésében.

Később orvostanhallgatókat oktató tanárként bevezető agyfiziológiai óráit színesítette történelmi adatokkal. Majd amikor a folyamatos „kutakodás” következtében a „kis színesek” mennyiségileg felszaporodtak, megérett a helyzet, hogy önálló kurzust indítsaon *Az agy megismerésének méréldkövei* címmel.

A kötet első tanulmánya – *Imhotep-től Hubelig és Wieselig: A látókéreg története* – tulajdonképpen az említett kurzus anyagának az írott változata. Korábban egy szerkesztett, többkötetes gyűjteményben jelent meg (J. H. Kaas, K. Rockland, A. Peters [eds.]: *Cerebral Cortex*. Vol. XIII: *Extrastriate cortex in Primates*. Plenum Press, New York, 1997). A jelen kötetben olvasható változat egy korábbi, Arisztotelész agyelméletével foglalkozó írással (Aristotle on the Brain. *Neuroscientist*, 1995. 1. szám, 245–250. old.) van kibővítve. A több mint 80 oldalas írásnak tulajdonképpen csak az utolsó negyede foglalkozik szorosan a látókéreggel. A tanulmány „tölcséres” szerkezetű, az első háromnegyed inkább általános orvostörténet, illetve a medicina szakosodásával párhuzamosan már az idegtudomány története. Gross preferenciái egyértelműek abból a szempontból, hogy mit tart az agytudomány fejlődésében egyértelműen előrevivőnek, és kiket vagy milyen tudományos mozgalmakat a progresszió kerékkötőinek. Áttekintését a legkorábbi, Kr. e. III. évezredbeli, írásos orvosi emlékek, az egyiptomi óbirodalmi sebészeti feljegyzések másolatainak elemzésével kezdi, amelyek már egyértelmű leírásokat tartalmaznak a koponyasérülés következtében fellépő agykárosodások következményeiről. Egyesek Imhotepnek, Dzsófer fáraó magas rangú tudós tisztviselőjének tulajdonítják a feljegyzéseket, habár ez a feltételezés nem bizonyított.

Az általános elközelés azonban az ókori keleti kultúrákban mégis az volt, hogy a szív a test érzékelő és szellemi központja. A görög kultúrkörben krotóni Alkmaion (Kr. e. 520 körül) volt az első, aki a gondolkodás és az érzékelés központjaként az agyat nevezte meg. A számos ókori görög orvosi iskola általában mégsem követte ebben. Gross sok irány-

zat képviselőjét bemutatja, a legérdekesebb információ mégis talán az, hogy Hippokratésznek, illetve iskolájának nincs sok köze a ma hippokratészi esküként ismert orvosi avatási fogadalomhoz. Az iskola tagjai valószínűleg nem elleneztek a magzatelhajtást és az öngyilkosságot, ahogy arra most az úgynevezett életvédők hivatkoznak. Talán Platónról legrosszabb Gross véleménye, annak ellenére, hogy a lélektanában az agynak kitüntetett szerepet szánt. Az „antitudósok” prototípusának tartja, akik ideológiai okokból ellenzik a természettudományt. Való igaz, Platónnak „derogált” az empiria, a megfigyelés, a megismerés igazi módjának és eszközének az ész és az értelmet tartotta. Így azután még ha egy tudománytörténész „eltévelyedettnak”, „ördöginek” és „alapjaiban félresiklottnak” minősíti is a munkásságát, nem meglepő, hogy a filozófusok egy része a mai napig rajong érte.

Empirista viszonyulásával annál inkább elismerést vált ki Grossból Arisztotelész. Ez nem csoda, mivel Arisztotelészt számos természettudományi szakág első rendszeres művelőjének tartjuk. A csodálatot a szerző szerint annak ellenére is megérdemli, hogy idegtudományi kérdésekben tévedett, a szívet tartotta az érzékelés és a mozgás legfőbb szabályozó központjának. Galénosz (Kr. u. 129–199.), az „orvosok hercege” gladiátorok sérüléseinek, klinikai kezelésének tapasztalatai alapján már egyértelműen az agy szilárd állományába helyezi az érzékelő, irányító lelket, habár korábban egyesek (például Herophilosz kb. 400 évvel korábban) az agykamrákat tekintették a mentális működések székhelyének, és ennek a középkorban is uralkodó, helytelen elképzelésnek még az XIX. század elején is voltak hívei. Habár Galénosz részletes anatómiai ismertetést készített az agyról, a leírás valójában jobban illik a szarvasmarhák agyára, mint az emberére. Így inkább az összehasonlító anatómusok egyik korai képviselőjének mondható, aki látta értelmét annak, hogy az állatok boncolásával nyert adatokból emberekre általánosítsa.

A Galénosz utáni tizenkét évszázadból a szerző nem tud semmilyen

jelentős eredményről beszámolni („sötét középkor”), újabb élettani-anatómiai felismerések csak a boncolások újraindulásával váltak lehetővé. A padovai Vesaliust (1514–1564) tekintik az idegélettan újjáépítőjének és az orvostudomány megújítójának, főleg aktív anatómiai munkássága miatt. Míg Vesalius legalábbis kételkedett az agykamráknak a lelki életben betöltött szerepében, a bolognai anatómus Malpighi (1628–1694), aki mikroszkópot is használt vizsgálataihoz, az agyat „mirigyest” szervnek tartotta, amely esetleg váladékot is termel, és a vér hűtésében vesz részt.

Gross tudománytörténeti „tárlatvezetésén” a modern agyanatómia és idegélettan megalapozói következnek: Thomas Willis (1621–1675), aki az első önálló monográfiát szentelte az agynak, Albrecht von Haller (1708–1777), az agyi ekvipotencializmus elméletének (az agy minden területe azonos feladatot lát el) megalkotója, Francisco Gennari (1752–1797) a látókéreg metszetein megfigyelhető, megkülönböztető világos csíkok felfedezője (majd az utókor elismeréseként névadója). Gross szimpátiával ismereti az első nagyszabású lokalizációs elméletet (amely szerint az egyes agyi funkciók egy-egy körülírható agyterülethez köthetők), Franz Joseph Gall (1776–1832) frenológiáját. Gall (és iskolája) 35 érzelmi és intellektuális képességet jelölt ki, amelyekről feltételezte, hogy az agy meghatározott szerveiben lokalizálhatók, e képességek szintje az aktivitásuk függvénye, ami a hordozó agykérgi szerv méretében tükröződik. Az agykérgi szervek fejlettségének különbsége pedig kikövetkeztethető a terület feletti koponyarész kidudorodásából. A frenológia „aprópénzre váltott” formája (főleg Spurzheim mutatványai) az egész elméletet szalonképtelenné tette, de önmagában a lokalizációs feltevést is tudományos támadások érték, elsősorban Flourens (1794) által, aki a holisztikus agyelméletet (amely szerint a különböző mentális funkciók az egész agyban elosztottan, nem egyes agyi területekre fókuszáltnak valósulnak meg) hirdette. Miután Paul Broca (1824–1880) francia orvos egyik beszédképtelen betegénél kimutatta a bal oldali homlokle-beny károsodását, a lokalizációs elmé-

letek visszanyerték hitelüket. A XIX. század második felétől vált meghatározóvá az evolúcióelmélet hatása az agyelméletekre. Gross elsősorban a társadalomtudós Herbert Spencer (1820–1903) gondolatait elemzi, de példaként említi J. Hughlings Jackson (1834–1911) idegrendszermodelljét is, aki a legfejlettebb akaratlagos motoros viselkedések központját az agykéregbe helyezte. A XIX. század utolsó negyedétől a lokalizációs elv keretében már az érzékelő központok agykérgi kutatása a fő cél. Ehhez adott ösztönzést Johannes Müller (1801–1858) berlini fiziológus elképzelése a „specifikus idegenergiaikról”. Eszerint minden szenzoros minőségnek megfelelő egy receptor, egy afferens ideg, valamint a központ felé továbbító rostrendszer és a szenzoros feldolgozók sorozata, így ugyanaz az inger más-más érzékszervben különböző érzéketeket vált ki. Müller tanítványa, Helmholtz a specificitást periferiális (azaz nem agyi) eredetűnek tekintette.

Gross a tanulmány vége felé tér rá a vizuális feldolgozásért felelős agyi területek kutatásának történetére. Szerinte Bartolomeo Panizza (1785–1867) volt az, aki klinikai tapasztalatai alapján elsőként tekintette az okcipitális (nyakszirti) lebenyt a látás kérgi központjának. A XIX. század végén, amikor a lokalizációs vizsgálatok léziós és kérgi ingerléses módszerekkel folytak, két markáns álláspont alakult ki az agyi vizuális területek elhelyezkedésével kapcsolatban. David Ferrier (1843–1948) a hátsó parietális anguláris tekervényt, míg Hermann Munk (1839–1912) és később Edward A. Schäfer (1850–1935) az okcipitális kérget tartotta a látás elsődleges agyi központjának. Ez utóbbiaknak lett igazuk, és Gross leírásából jól megérthető, hogyan vezethetett évtizedes vitához ebben a látszólag könnyen eldönthető kérdésben a nem egységesített anatómiai-fiziológiai módszerek használata és a megfelelő agyterképek hiánya. A tanulmány Hubel és Wiesel Nobel-díjas kutatásainak élményszerű leírásával zárul.

A második esszé Leonardo da Vinci (1452–1519) anatómiai rajzait elemzi a reneszánsz polihisztor rajzainak egyik New York-i kiállítása ihleté-

sére. Meggyőzően támasztja alá Ernst Gombrich azon véleményét, hogy nincs „elfogulatlan szem” (*innocent eye*); ez csak mítosz, amely szerint a festő képes a külvilágot munkáiban valóságként (objektíven) és mechanikusan reprodukálni (*Miről szólnak a képek? Beszélgetések művészetről és tudományról*. Balassi–Tartóshullám, Bp., 1999). Valójában a képzőművészeket döntően befolyásolja az, amit tudnak ábrázolásuk tárgyairól. Gross bemutatja azt a tudományos és társadalmi kontextust, amelybe Leonardo anatómiai rajzai (is) illeszkedhettek. Megismerjük a XV. század anatómiai elképzeléseit az agyról, az agykamrákról, az agykamrák ábrázolását segítő viaszbeinjektálás módszerekről, az agyidegek elhelyezkedéséről, és nem utolsósorban a nemi szervek beidegzéséről, illetve mindezek megjelenését Leonardo rajzaiban.

A harmadik esszében a szerző arra a kérdésre keresi a választ, alkothat-e maradandót egy elméleti biológus. Hogy kit tekint elméleti biológusnak, vagy hogy milyennek tartja a kísérleti (illetve leíró) biológia és az elméleti biológia viszonyát, nem igazán egyértelmű. Hiszen létezik elméleti fizika, a közgazdaság-tudomány is meglehetősen szegényes empiriára támaszkodik, mégsem mondhatjuk, hogy kizárólag elméleti alapon jöttek létre. Ráadásul az elméleti biológia bevett fogalom, Bauer Ervin már 1967-ben ezzel a címmel adott ki könyvet (*Elméleti biológia*. Akadémiai, Bp., 1997). John Maynard Smith, Szathmáry Eörs vagy Gánti Tibor munkáját is ide sorolhatnánk.

Gross az általa feltett kérdésre Emanuel Swedenborg (1688–1772) munkásságának elemzésén keresztül próbál válaszolni. Swedenborg néven született (nemesi címet kapva lett Swedenborg) egy uppsalai teológus-családban, de a tágabb család bányászati jövedelmei lehetővé tették számára, hogy egész életében kedvteléseinek éljen. Filozófiai tanulmányokat folytatott, majd később egyre inkább a tudomány és technika kérdéseivel foglalkozott, a főrendiház tagja lett, állami hivatalokat töltött be. Élete közepén az Úr megjelent neki, és a történelemben egyedülálló feladattal bízta meg. Belépést engedett neki a

szellemvilágba, ahol évtizedekig módjában állt az Úrral és az angyalokkal közvetlenül beszélni. Megláthatta a mennyet és a poklot annak valóságában, és az ott látottakat és hallottakat leírta. Swedenborg a Magyarországon is bejegyzett Jelenések könyvében jelzett új Jeruzsálem Új Egyháza elnevezésű protestáns szekta alapítójának tekinthető. Teológiai tanításai érdekesek, például azt hirdette, hogy „ő több, már régen elhalt nevezetes emberrel, Dávid királlyal, Pál apostollal, XIV. Lajos francia királlyal összeköttetésben áll, és míg amazokat az elkárhoztak, ezt a boldog szentek között találta föl. Nemcsak a Földről, hanem a Holdról és a bolygókról való lelkekkel is összeköttetésben volt.” Vagy: „szerinte egyedül Isten él; halott az egész teremtség, halott az ember, s ezeknek látszólagos élete nem más, mint Istennek bennünk való jelenléte.” (*Pallas Nagy Lexikona*, <http://www.mek.iif.hu/adatbazis/pallas.htm>) Azonban Swedenborg a poklon és mennyen kívül mást is (előre) látott. Meg nem valósult tervei között felbukkant a repülőgép, a gépfegyver és a tengeralattjáró is. A csillagászat, a régészet, a geológia, a kohászat és a fizika területén is korát messze megelőző ötletei voltak, például kozmológiai elmélete a bolygók keletkezéséről évtizedekkel megelőzte Kant és Laplace hasonló teóriáját.

Gross természetesen elsősorban Swedenborg idegtudományi sejtései érdeklik. Annak ellenére, hogy a nagy látnok saját anatómiai vizsgálatokat minden valószerűség szerint nem folytatott, számos, később helytállóan bizonyult következtetést vont le kortársai munkáinak tanulmányozásából. Többek között feltételezte az érzékszervek és a motoros működések diszkrét kérgi reprezentációját, ez utóbbi esetén a szomatotópiát (a közeli motoros idegvégződések kérgi reprezentációja is közeli, így ezek homológ elrendeződése egy motoros kérgi „homunculusként” ábrázolható a precentrális kéregben) is, amelyet csak Fritsch és Hitzig 1870-es elektromos kérgi ingerléses vizsgálatai bizonyítottak. Emellett helyesen ismerte fel a corpus callosum (kérges test) szerepét (a féltekék kommunikációjának biztosítása), a hipofízis központi

szerepét a neurohormonális szabályozásban (csak nem így nevezte) és a superior colliculus nevű agyi struktúra lehetséges szerepét a vizuális feldolgozásban. Habár Swedenborgnak mint misztikusnak számos követője vagy tisztelője volt, idegtudományi munkássága csak a XX. század elején kapta meg azt a nyilvánosságot és elismerést, amely megilleti.

Gross válasza a saját maga feltette kérdésre (tudniillik lehet-e hatásos elméleti biológia?) Swedenborg életútja és munkásságának recepciója alapján nemleges, de arra ő is felhívja a figyelmet: ennek legfőképpen az volt az oka, hogy Swedenborg a kortárs tudományos élet periferiáján volt; nem folytatott kollegiális levelezést, nem tanított, nem voltak tanítványai, nem kutatott.

A negyedik fejezet segítségével a XIX. század közepének angol tudományos életében dúló viták világába tekinthetünk be. Akkoriban egy-egy tudományos társaságban elhangzott előadással még a bulvárlapok címlapjára lehetett kerülni. Két tudós és az általuk megtestesített és képviselt nézetrendszer, gondolkodási mód és generáció végsőkéig tartó harcát ismerhetjük meg, az évekig tartó, személyeskedéstől sem mentes pengeváltásokat Richard Owen, korának elismert anatómusa és antropológusa, valamint a nála 21 évvel fiatalabb természettudós, Thomas Huxley között. Owen az evolúcióelmélet ellenzőjeként az ember és az állat alapvető különbségeinek anatómiai jegyeit próbálta meghatározni, azt állítva, hogy ezek a fajok közötti átmenet lehetetlenségét bizonyítják. A következő három érvet sorolta elő: a nagyagy csak az embernél nyúlik túl a kisagyon, csak az embernél van hátulsó szarv az oldalsó agykamrákban, és csak embernél lelhető fel a kis hippocampusz (kis kidudorodás az oldalsó agykamra hátsó szarvának alsó felszínén; a modern agyanatómia ma már nem használja ezt a fogalmat). Az anatómiai, antropológiai vizsgálatok Owen minden érvét megcáfolták, ám ő csökönyösen ragaszkodott elképzeléséhez. A kis hippocampusz körül kirajzolódó vita (Gross a történetre A. Desmond és J. R. Moore Darwin-életrajzát olvasva akadt rá: *Darwin: The Life*

of a Tortured Evolutionist. Warner, New York, 1992) egy gögössége miatt végtelenig makacs, vallásossága miatt paradigmát váltani nem tudó tudós tragikomédiájává vált. A vita eldurvulásához természetesen hozzájárult a „kihívó” fiatalos arroganciája, egyházellenessége, heves természete és nehezen indokolható bosszúvágya. Gross kettejük intellektuális párharcának jellemzésén túl kiváló ismertetést ad a XIX. század második felének tudományos és társadalmi viszonyairól is, amelyek közepette a feketék agyát még a „legfelvilágosultabbak” is mint a főemlősök és az ember közötti átmeneti formát tartották vizsgálatra érdemesnek.

Az utolsó fejezetben Gross újra felveszi az elsőben elejtett történeti fonalat. Ott az áttekintés eljutott odáig, hogy az elsődleges vizuális területnek a striatális kéreg tekinthető az okcipitális lebenyben, illetve, hogy az úgynevezett egysejtvizsgálatok segítségével Hubel és Wiesel olyan speciális ingertulajdonságokra (vadásokra mint irány, mozgás, ezek kombinációi stb.) érzékeny sejteket mutatott ki, amely tulajdonságok talán az agyi vizuális feldolgozás „előmegmunkált” nyersanyagai lehetnek. Mára már egyértelmű – írja a szerző –, „hogy a vizuális működésekben részt vevő kérgi régiók határai túlnyúlnak az okcipitális lebenyen, és mélyen behatolnak a temporális, a parietális, sőt a frontális lebenybe is: a látókéreg több mint két tucat diszkrét vizuális területből áll, amelyek a főemlősök agykérgének több mint a felét teszik ki”. Természetesen már korábbi klinikai és kísérleti adatok is utaltak arra, hogy a vizuális viselkedés nem független bizonyos „extrastriatális” területek épiségétől. Az egyik legjelentősebb ilyen korabeli adat a névadói által majmoknál előidézett Klüver–Bucy-szindróma. Ebben a szindrómában a temporális kérgüktől megfosztott majmok összetett viselkedési tüneteket mutatnak: vizuális agnózia (képtelenek tárgyakat felismerni), hiperfágia (mindent meg akarnak enni), hiperoralitás (mindent a szájukba vesznek), érzelmi apátia, hiperszexualitás, fokozott reagálás vizuális ingerekre. Később kiderült, hogy a temporális lebenyben elhelyezkedő amygdala

(mandula alakú mag) sérülése okozza a motivációs tüneteket, míg a kéregé a vizuális diszkrimináció problémáit. A későbbi léziós és egysejt-elvezetési vizsgálatok alapján a temporális lebenyt a vizuális feldolgozás szempontjából további részekre osztották, megállapítottak elsődlegesen perzeptuális és elsődlegesen vizuális memóriefunkciókkal kapcsolatos területeket is. A legmeglepőbb felfedezés talán mégis az volt, hogy olyan inferotemporális (IT) kéregbeli sejteket találtak, amelyek szelektíven válaszoltak olyan speciális ingerekre, mint az arcok vagy a kezek. Ezeknek a vizsgálatoknak már Gross is aktív részese volt. A temporális lebenyhez hasonlóan a parietális lebenyben is találtak extrastriatális vizuális területeket. De ezek (főleg a hátsóparietális kéreg) nem elsősorban a tárgyfelismerésben vesznek részt, hanem a mozgás térivizuális irányításában. Gross a vizuális területek vizsgálatának történetét a nyolcvanas évek közepével zárja, ekkor született meg a felfülből adatokat szintetizálni igyekvő első általános modell, L. G. Ungerleider és M. Mishkin modellje a kettős vizuális rendszerről (Two cortical visual systems. In: D. Ingle et al. [eds]: *Analysis of visual behavior*. M.I.T Press, Cambridge, 1982), amelyet Gross a könyv zárszakában ismertet. Eszerint a vizuális feldolgozást két párhuzamos, anatómiailag is elkülönülő agyterületeket használó rendszer végzi. Az egyik a dorzális rendszer, amely az elsődleges vizuális kéregtől számos dorzális (háti irányú) extrastriatális területen át a hátsó parietális kéregig tart, és a téri feldolgozásban vesz főleg részt, ezért HOL-rendszernek is nevezik. A másik a ventrális (hasi irányú) rendszer, amely a striatális területektől számos ventrális extrastriatális területet is érintve az alsó temporális területek felé tart, és elsődleges funkciója a tárgyfelismerés, ezért MI-rendszernek nevezik.

Gross könyvének első fejezete tehát kitűnő, tömör összefoglalója az agykutatás történetének. Nagyszerűen alkalmas arra, hogy felkeltse érdeklődésünket a téma iránt. Aki a részletekre is kíváncsi, annak további olvasmányként javasolom Katona Ferenc könyvét (*Az agy felfedezése*. Gon-

dolat, Bp., 1969) és Pléh Csaba művét (*A lélektan története*. Osiris, Bp., 2000), amely a pszichológiatörténet tágabb kontextusában helyezi el az idegtudományi kutatásokat.

A Leonardóról szóló fejezet művészettörténészek, művészetbarátok vagy az anatómiai rajzokra szakosodott gyűjtők számára, a Swedenborg-fejezet a tudománytörténészeknél kívül talán a vallástörténészek számára is hasznos lehet. Az Owen–Huxley-vita elsősorban az evolúciós gondolkodás iránt érdeklődő tudománytörténészek számára a legérdekesebb, de a történet morális tanulságait minden kutató megszívlelheti. Az utolsó fejezet már nem tárgyalja a látáskutatásnak az „agy évtizedében” elért idegtudományos eredményeit; aki többre is kíváncsi, annak a már idézett magyar nyelvű tankönyveken túl Stephen Palmer munkájának (*Vision Science: Photons to Phenomenology*. M.I.T Press, Cambridge, 1999) megfelelő fejezeteit ajánlhatom.

JUHÁSZ LEVENTE

Csukovits Enikő Középkori magyar zarándokok

História–MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2003. 241. old., 2200 Ft

Csukovits Enikő több mint egy évtizede foglalkozik a középkori magyar zarándokokkal, erre vonatkozó első eredményeit 1994-ben, az *Aetas* folyóiratban publikált cikkében tette közzé. A szakma joggal várta azóta, hogy e nemzetközileg igen gazdagon feltárt, s a magyarországi kutatásban méltatlanul elhanyagolt témában az ő kutatásaiból születessen az első könyv e tárgyban, s e várakozásban nem kellett csalatkozni, sőt előrebocsáthatom: az eredmény kitűnő lett.

Csukovits Enikő az e kérdésben fellelhető – sajnos nem túl nagy mennyiségű – magyar szakirodalom számbavétele után alapos körképet ad a zarándoklatokra vonatkozó forrásokról. Ezek között van elbeszélő forrás (krónika, legenda, zarándok-útibeszámó-

lő), néhány fennmaradt zárandoklista (a töredékes emlékek mellett a czerchowai pálosok regisztruma és a római Szentlélek-társulat anyakönyve), valamint a fáradságos munkával összegyűjtött több száz oklevél, amely megvalósult vagy tervezett zárandokút kapcsán született, továbbá néhány végrendelet, bírósági ítélet, pápai regisztrum-könyv-adat. Segítségükkel áttekinthető, hogy milyen nevesebb zárandokokról van egyáltalán tudomásunk a magyar középkorból, s milyen kegyhelyeket kerestek fel Európa-szerte. A dokumentálható kéttucatnyi kegyhelyre vonatkozó adatok kronológiája, sűrűsödése, ritkulása, társadalmi megoszlása alapján felvethető: milyen kép bontakozik ki a kegyhelyek hierarchiájáról? A pápai kérvénykönyvek Bossányi Árpád és Lukcsics Pál feltárta anyagából és a pozsonyi *Protocolum Testamentorum* 844 végrendeletének 200 zárandokadatából érdekes statisztikai eltérések bontakoznak ki az arisztokráta és a polgári zárandokok között. Róma mindkét csoportban megfigyelhető népszerűségén túl az arisztokráciánál a Szentföld, a városi polgároknál pedig Aachen áll a második helyen. A könyv röviden áttekinti az úti célok megválasztását befolyásoló tényezőket, vagyis a kegyhelyek különböző kultuszformáit (a szent ereklyéket, a Mária-kultusz szentképeit, az oltáriszentség kultuszát), a zárandoklatra ösztönző megmozdulásokat – keresztes hadjáratokat, kereskedelmi kapcsolatokat, az 1300-as római szentévet s az ezt követően egyre gyakrabban meghirdetett jubileumokat.

Az útra kelők indítékait feltáró tipológia, a „kegyes”, a „vezeklő” és a „politikai” zárandoklatok megkülönböztetése a történet egy újabb dimenzióját bontja ki – figyelmeztet arra, hogy micsoda különbség volt zárandok és zárandok között. Néhány kivételes vallomás (a XV. század közepi Leibnici Márton irodalmi beszámolója a bencés rendbe lépéshez vezető római zárandokútjáról, vagy a XVI. század elején a Szent Péter sírját felkereső Enyingi Török Imre állítólagos szörnyű bűneiről szóló pletyka) segítségével Csukovits Enikő bemutatja, mi rejtőzhet a legtöbb forrás szűkszavúsága mögött. A bírósági íté-

let végrehajtásaként tett zárandoklatok vizsgálatához összegyűjtött több mint negyven – túlnyomórészt gylkossággal kapcsolatos – ügy érdekes kontextusba helyezi néhány jól ismert zárandoktörténetünket: Krizsáfán fia György 1358-as írországi „pokoljárását” vagy a vezeklő zárandoklatra vonatkozó ítéletet az Arnold ispán és Kakas mester közötti XIV. század eleji híres pereskedésben. A szerző e ponton támaszkodik a nemzetközi kutatás megfigyeléseire, például Hanna Zaremska lengyelországi és sziléziai adataira is. A „politikai” és a „lovagi” zárandoklatok sorába helyesen olvasztja be a keresztes hadjárat „fegyveres zárandoklatainak” adatait éppúgy, mint a koronázásokhoz, házasságokhoz, nemzetközi „diplomáciai eseményekhez” kötődő utazásokét. Az uralkodók, arisztokraták jobban dokumentált peregrinációi egyúttal színes adatokkal szolgálnak. Olvasgatunk szentföldi bölényvadászatról (68. old.), értékelhetjük Nagy Lajos 1350-es római zárandoklatának aprólékos rekonstrukcióját (71. old.) vagy a Zsigmond császár 1430-as „nagy utazásáról” szóló adatgazdag beszámolót (73–76. old.) – amely támaszkodik szerző e tárgyban korábban közzétett „mikrotörténeti” elemzésére –, és nem marad el a leghíresebb magyar lovag-zárandok, Tari Lőrinc Szent Patrik purgatóriumánál tett „pokoljárásának” bemutatása sem. Végül megismerkedhetünk a „helyettes zárandoklat” furcsa intézményével is, mely a „profi” zárandokok segítségével lehetőséget adott olyanoknak is, hogy részesüljenek a zárandoklat spirituális jótétményeiben, akik különböző okokból nem tudták vagy nem akarták vállalni a zárandokút fáradsalmait és viszontagságait.

Mindebből már kibontakozott az érdekes és tartalmas öszkép, s az olvasó a könyv felénél eltűnődik, mi is lehet még hátra. Pedig a munka nagyobbik fele, az igazán részletes elemzések még csak ekkor következnek.

Csukovits Enikő kétféle elemzési stratégia segítségével folytatja a vizsgálgóást. Az egyik egy legapróbb részletekig végig gondolt zárandokútmodell soron következő részleteihez rendezi a történelmi dokumentáció adatait, amelyek így (és csak így) ké-

pések bemutatni, mi mindennel kellett foglalkoznia a középkori zárandoknak az előkészületektől a hazatérésig, hogyan is nézett ki a feladat az „egyen” nézőpontjából. Másfelől pedig rendszerezi az összes szétszórt adatot, és a két nagyobb forráscsoport, a pozsonyi végrendeletek és a római Szentlélek-társulat anyakönyve mint adatbázis feldolgozása segítségével gazdag társadalomtörténeti képet fest a zárandokcsapatok összetételéről, a különböző rendű-rangú zárandokok eltérő szokásairól, preferenciáiról.

A zárandokút ideáltípusának szemléltetésére jól használja fel a nemzetközi zárandokirodalom több középkori és reneszánsz „klasszikusát”: Villani leírásait, a *Canterbury mesék* költői sorait, Dürer útinaplóját, és olyan „hazai” szerzőket, mint Pécsváradi Gábor vagy Lászlai János. Áttekinthetjük a zárandokutak praktikus kontextusát, „mindennapjait”: a fogadalmakat, végrendeleteket, menleveleket s a szerző által gondosan kiszámolt útiköltségeket (91–97. old.). Igen élvezetes a megválasztott társak, útvonalak, célpontok, zárandokházak s a viszontagságos úti körülmények sok-sok magyar forrással alátámasztott bemutatása. Egzotikumuk alig marad el az ideillesztett „klasszikus” példákétól, amilyen Szent Willibald VIII. századi története arról, hogyan tudta etióp vezetője tanácsára megőrizni hidegvérét, amikor a szentföldi olajfaligetbe vezető úton oroszlán állta az útját (121. old.). A szerző néha elképesztő részletességű beszámolót talált a fogságba esett, kirabolt, meggyilkolt zárandokokról (például János bártfai káplán és társai 1494-es viszontagságos római zárandokútjáról, ahol egyiküket a „találékony martalócok még keresztre is feszítették” – 123. old.). De nemcsak ezeket a zaftos történeteket gyűjti csokorba, hanem a sikeresen célba érő zárandokok érzéseiről, élményeiről – a szent ereklyék megközelítését szabályozó szokásokról, látványos-félelmetes szertartásokról – képet adó forrásokat is.

A művelődéstörténeti elemzés után, befejezésül a zárandoklatok társadalomtörténetével foglalkozó vizsgálat az összegyűjtött adattömegből rekonstruálható statisztikai megoszlás értelmezésére vállalkozik. A „kül-

földi” zárandoklatok mellett, összehasonlításukkal, kitér magyarországi kegyhelyekre is (138–143. old.), társadalomtörténeti megállapításokban hasznosítja a magyar szentek legendáinak, illetve az Árpád-házi Szent Margit margitszigeti, Remete Szent Pál budaszentlőrinci és Kapisztrán Szent János újlaki ereklyéinél készült mirákulumjegyzékeknek az adatait, az utóbbi évtizedek elemzéseire – Fügedi Erik, Knapp Éva tanulmányaira, a horvát Stanko Andrić Kapisztrán csodáiról írt új könyvére – támaszkodva.

Ezen a ponton támadt először némi hiányérzetem: noha Csukovits Enikő érdeklődésének homlokterében érzékelhetően a „külföldi” zárandokutak álltak, sajnálom, hogy lemondott a részletesebb társadalomtörténeti-vallástörténeti elemzésnek arról a lehetőségéről, amit a középkori magyar zárandoklatokról fennmaradt „belföldi” csodajegyzékek gazdag forrásai nyújthattak volna. Itt ugyanis nemcsak a zárandokok társadalmi hovatartozásáról, hanem a zárandokhelyek bővebb társadalmi-egyházi kontextusáról, a csodatevő ereklyéknél bekövetkező gyógyulások s a velük kapcsolatos vallási élmények drámájáról is rendelkezünk részletesebb információval. Fontos kiemelni, hogy Margit 1276-os csodajegyzékét (és bizonyos megszorításokkal Kapisztrán csodáinak 1458 utáni listáit is) a hagiográfiai jellegű mirákulumjegyzékektől alapvetően eltérő helyzetben, egy szentté avatási per bírósági tanúvallomásai alapján állították össze. A XIII–XV. századi Európában lefolytatott több mint 70 szentté avatási per csodajegyzékeinek tömeges dokumentációja, melyet a nemzetközi kutatás (Ronald Finucane, Christian Krötzel, Michael Goodich) André Vauchez 1981-ben megjelent könyve nyomán kezdett részletesebben vizsgálni, jelentősen gazdagította és ábrázolta a zárandoklatokról korábban kialakult képet is.

Igazságtalanság lenne persze olyasmit számon kérni az elemzésen, ami nem tartozott a kitűzött céljai közé, sőt a témával foglalkozók (köztük e sorok szerzője) örülhetnek, hogy legalább ezen a ponton maradt még tér a zárandoklatokról adható kép további

kiegészítésére. Mert ami a magyar okleveles anyagból, a városi végrendeleti könyvekből, a pápai udvarba benyújtott supplicatiókból, krónikákból s a római Szentlélek-társulat anyakönyvének feldolgozásából született gondos társadalomtörténeti-kultúrtörténeti jellemzést illeti, Csukovits Enikőnek sikerült e kérdéskör időtálló és mintaszerű feldolgozását adnia. Érdekes sorozatot gyűjt össze azokból a híradásokból, amelyek a magyar zárandoktömegeknek a nemzetközi kegyhelyeken megfigyelt viszonylag magas számarányáról szólnak, nem mulasztva el a sokszor túlzó számadatok kritikai mérlegelését. Szemléletes társadalomtörténeti portrék sorában mutatja be az uralkodók kíséretében vagy önállóan útra kelő bárók, nemesek – Lackfi István, Garai Miklós, Cillei Hermann, Tari Lőrinc, Salgai Miklós, Rozgonyiak, Marcaliak, Tallóciak – zárandokcsapatait. A könyv lábjegyzetei jelzik, hogy a szerző az Engel Pál vezette szakmai műhely szellemében, a késő középkori magyar nemesség társadalomtörténetének legjobb szakértőivel együttműködve értelmezi a zárandoklat vallástörténeti-kultúrtörténeti összefüggéseit. A városi vallási társulatok, polgárcsoportok s az ugyancsak zárandokútra kelő egyházi emberek csoportjainak a választásai, célpontjai sokszor nagyon különböztek a nemesekétől (az előbbieket a Szentföldet és Rómát preferálták, míg a polgárok és a klerikusok – érthetően – szerényebb ambíciói az általuk is kedvelt Róma mellett Aachent és Czesztochowát tették népszerűvé). A polgári kegyességnek és az egyházi emberek zárandokszokásainak a jellemzésében a szakmai háttérrel Pásztor Lajos nemrégiben újra kiadott klasszikus feldolgozása nyomán elsősorban Kubinyi András tanulmányai, Szende Katalin, Marie-Madeleine de Cevins munkái adják (az utóbbi két kutató fontos feldolgozásai a késő középkori Sopronról, illetve a magyar városok vallási életéről már Csukovits Enikő könyve után jelentek meg, jelezve, hogy ezen a téren még sok feltárára váró adat van).

A könyv elemzései módszertani érdekességű gyakorlattal zárulnak. Csukovits Enikő példaszerű mérlegelés, forráskritika, kritikák szempont-

rendszer alapján bontja ki azokat a tanulságokat, amelyek a római Szentlélek-társulat 1253 bejegyzésében megőrzött 3833 név feldolgozásából adódhatnak. Bemutatja, milyen metaszetet láthatunk ebből az adatsorból a római zárandokok társadalmi, területi, időbeli megoszlásáról, összeveti mindezt a könyv korábbi részeiben, más adatok alapján kialakított képkel, és nem rejt véka alá a statisztikák korlátait sem. A statisztikai elemzések nyomán (amelyekhez részletes és gondosan összeállított függelékek kapcsolódnak), a könyv legvégén visszatér a beszédesebb egyéni portrékhoz. Két szemléletes példával zárja a középkori zárandoklatokról alkotott áttekintést, Himfi Benedek XIV. és a Marcali fivérek XV. századi szentföldi és római zárandokútjainak színes rajzával – szemléltetve, hogy ennek az összetett történelmi jelenségnek a megértéséhez a társadalmi-kulturális-vallási kontextus és az egyéni életsorokhoz kapcsolódó motívációk együttes vizsgálatán keresztül vezet az út.

Csukovits Enikő munkája jelentős eredményekkel gazdagította a magyar középkorkutatást: új források feltárással, a kiadott forrásanyag rendszerezésével, a zárandoklatok tipológiai osztályozásával, kvantitatív értékelésével. Elemzéseit átszövi az anyagi kultúra, a kultuszgeográfia, a társadalomtörténet és a művelődéstörténet szempontjainak figyelembevétele. Az általa bemutatott – nemzetközi vonatkozásban is páráját ritkító adatgazdagsággal dokumentált – középkori magyar zárandokok szokásait, vallásfelfogását ennek a könyvnek az alapján (amennyiben idegen nyelven is megjelenik, ami kívánatos volna) be lehet majd illeszteni e nemzetközi jelenségkör szintetikus, elméleti igényű vizsgálataiba, amelyek a zárandoklatok vallástörténeti kérdéseit szociológiai, antropológiai, pszichológiai nézőpontból értelmezték, mint például Alphonse Dupront, Victor Turner, Wolfgang Brückner és Philippe Boutry. Megemlítenéd még a lehetséges összehasonlítás, továbbgondolás másik fontos területe: a középkori jelenségeket e téren – ahol az archaikus megnyilvánulások napjainkig tovább élnek – érdemes összevetni a

magyarországi újkori, sőt legújabb kori zárandoklatokkal és a népi vallássosság egyéb megnyilvánulásaival. Különös tekintettel arra, hogy e téren – Bálint Sándor gazdag hagyatékából kiindulva – sok jelentős történeti, művészettörténeti, néprajzi feldolgozás született a közelmúltban Tüskés Gábor, Knapp Éva, Szilárdffy Zoltán, Farbak Péter és Barna Gábor jóvoltából.

A másik oldalról nézve pedig elmondható: a zárandoklat jelenségköréhez a történeti antropológia, a válápszichológia, a művészettörténet, a néprajz, a gazdagabb újkori anyag nézőpontjából közelítő elemzők meglepődve és elismeréssel fedezhetik fel, mennyi újdonság adódik a középkori okleveles anyagban elrejtett színes életképek tanulságaiból.

■ **KLANICZAY GÁBOR**

Bokros Lajos: Verseny és szolidaritás

Élet és Irodalom, Budapest, 2004.
152 old., 1500 Ft

A kötet Bokros Lajosnak az *Élet és Irodalomban* 2001 és 2003 között publikált írásait tartalmazza. A cikkek együttes megjelentetésének előnye, hogy nyilvánvalóvá válik: Bokros nem pusztán tanácsokat osztó közgazdász, hanem társadalmi reformer is, aki javaslataiban a cselekvési programon túl egy jövőképet is felvázol. Magyarország gazdasági és társadalmi problémáinak elemzésében nem szorítkozik szakterülete eszköztárára. Saját fogalmi keretet dolgoz ki, és javaslatait ebben a keretben fogalmazza meg.

Bokros érdeklődésének középpontjában a társadalmi igazságosság és a piaci verseny viszonya áll. Mikképp lehet egy felzárkózó társadalom versenyképességét úgy növelni, hogy közben megőrizzük, illetve megteremtjük a társadalmi szolidaritást? Milyen reformok szükségesek ahhoz, hogy a nagy társadalmi elosztórendszerek ne csak gazdaságosabban, hanem egyben méltányosabban is működjenek?

A könyv fejezetei módszeresen megvizsgálják ezeket a kérdéseket. Bokros áttekinti a társadalmi szolidaritás eszmétörténetét, majd a szolidaritás eszméjének tükrében elemzi az elmúlt negyven év és az átmenet óta eltelt időszak magyar történetét. Állítása szerint az igazságos társadalmi elosztást megteremteni és fenntartani hivatott intézmények még mindig az elmúlt rendszer örökségét hordozzák, ami gátolja az ország felemelkedését, és mind a gazdaságosság, mind a szolidaritás érdekében reformra szorulnak. A nyugdíjrendszer, az egészségügyi ellátás és a szegénységpolitika reformja mellett érvelő fejezetekben a szerző vázolja az általa kívánatosnak tartott reformok elemeit, amelyeket rendszeresen a kötet címadó írása és a *Függelék* fejezetei fejtenek ki. Bokros reformjavaslatainak legfontosabb elemei jól ismertek: a rászorultsági elv és az öngondoskodás minél szélesebb körű alkalmazása a társadalompolitikában, a verseny legalább részleges bevezetése az egészségügyben, tandíj a felsőoktatásban, a közalkalmazotti bértáblák eltörlése és az adórendszer egyszerűsítése.

Bokros javaslatait többen elemezték mind gazdasági, mind politikai szempontból. Most alkalmunk nyílik, hogy elvi szinten is megvizsgáljuk őket. Bokros fogalmi kerete, s azon belül is egyik központi fogalma, a szolidaritás önmagában is figyelemre méltó. Különösen az a könyv központi tételének tükrében, mely szerint a reformok végrehajtásával Magyarország belátható időn belül felzárkózik a fejlett nyugati országokhoz, s e közben igazságosabb társadalommá válik. A hazai versenyképesség növekedése nem mond ellent a társadalmi szolidaritás követelményének, sőt verseny és szolidaritás kölcsönösen feltételezi és támogatja egymást. A nagy társadalmi elosztórendszerek reformja egyszerre járulna hozzá a nemzetközileg versenyképes gazdaság erősödéséhez, és az előnyök és esélyek minél igazságosabb elosztásához. Következésképp a kívánatos gazdaságpolitikai és társadalompolitikai célok között nincs konfliktus.

Ez első ránézésre meghökkentő állítás. Azt gondolná az ember, hogy a gazdaságpolitikai és a társadalompo-

litikai célok igenis gyakran ütköznek egymással, és a helyes politikai cselekvés éppen azon múlik, mennyire sikerül egymásnak ellentmondó célok között a megfelelő egyensúlyt megtalálni. Még ha egyet értünk is azzal, hogy Bokros reformjai kívánatosak a gazdasági hatékonyság, az állami pazarlás visszaszorítása és a teljesítménynövelés érdekében, nem kell feltétlenül egyetértünk azzal, hogy ugyanennyire kívánatosak lennének a társadalmi igazságosság szempontjából is.

Bokros válasza persze egyértelmű: reformjai igazságosabb társadalmat hoznának létre, mivel kifejezik a „valódi társadalmi szolidaritást”. De mi a társadalmi szolidaritás? És mikor „valódi”? Bár gyakran hallani ezt a fogalmat, a szolidaritásnak valójában több, egymástól különböző értelme van. Bokros javaslatainak megítéléséhez elengedhetetlen, hogy megértjük, milyen értelemben használja – és egyáltalán következetesen használja-e – ezt a terminust. Annál is inkább, mert nem titkolt szándéka, hogy a közbeszédben meghonosítsa a társadalmi szolidaritás „korábban csaknem teljesen mellőzött” fogalmát (73. old.).

A szolidaritás egyik értelmében egyfajta érzület: a szolidáris személy kész segíteni a bajba jutottakon, elesetteken és rászorulókon, mégpedig elsősorban azért, mert bajukat, balszerencséjüket közvetlenül átérzi. A szolidaritás érzülete jellemzően a személyes kapcsolatokra épülő közösségekben jelenik meg; elsődleges terépe a család, a baráti és munkatársi kör. Amikor közvetlen közösségünk tagjai iránt érzünk szolidaritást, akkor szolidaritásunk meghatározható *személyekre* irányul.

A szolidaritás érzületének fontos szerepe van az emberek társas életében. Egy jól működő közösség létrehozza és elmélyíti a tagjait összekötő szolidaritást. Nagyobb, a közvetlen személyes kapcsolatok gyengülésével, majd eltűnésével jellemezhető közösségekben azonban a személyekre irányuló szolidaritás érzülete elhalványul, majd eltűnik. Ez persze nem azt jelenti, hogy ne érezhetnénk szolidaritást a nagyobb közösségünk távoli tagjai vagy akár más közösségekhez

tartozó emberek iránt, de a szolidaritás érzülete ekkor már elsősorban nem azonosítható személyekre, hanem inkább *ügyekre* irányul. Így lehetünk például szolidárisak a mindennapi életünket kevésbé befolyásoló, de nemes ügyek képviselőivel: kiállunk a megszállt Tibet elnyomott népe mellett, támogatjuk az éhínség megszüntetéséért küzdőket, mentőcsapatot küldünk a természeti katasztrófák pusztításának enyhítésére.

A szolidaritás mint meghatározott személyekre és ügyekre irányuló érzület elsősorban szociológiai és pszichológiai fogalom. Bokros gyakran használja is ebben az értelemben. Elfogadja azt a népszerű magyarázatot, mely szerint a modern jóléti államok kialakulásának hajtóereje a közösségi szolidaritás volt: „A XIX. század második felében győzedelmesen előrehaladó kapitalizmus [...] gyorsan és eredményesen szétverte a hagyományos társadalomban még igen erős családi és kisközösségi szolidaritás gazdasági-lélektani alapjait. Ennek a közismert folyamatnak az ellenhatásaképpen a dolgozó osztályok egyre öntudatosabb tömegei az államot hívták segítségül.” (30. old.) A korai jóléti intézmények – mint például a szakmai alapon szervezett bismarcki betegbiztosító pénztárak rendszere – tagságuk „kisközösségi-szakmai szolidaritását fejezték ki” (64. old.). A különböző pénztárak által nyújtott szolgáltatások színvonala azonban jelentősen eltért egymástól, nem szólva arról, hogy a társadalom jelentős csoportjai kimaradtak a rendszerből. Ahogy azonban a dolgozó rétegek megerősödtek, politikai küzdelembe kezdtek a kisközösségi szolidaritás intézményes formákkal való helyettesítése érdekében. Ennek a folyamatnak az eredményeképpen alakult ki a modern jóléti állam, amelyben a kapitalista verseny által generált vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségeket a központosított, univerzális, állami jövedelem-újraelosztás tompítja, a munkanélküliek, munkaképtelenek vagy hátrányokkal indulók helyzetét pedig jóléti szolgáltatások javítják.

Bár nem az én tisztem megítélni, könnyen lehet, hogy a szolidaritás érzülete fontos szerepet játszott a hagyományos, premodern társadalmak

„jóléti rendszerében”. Talán a korai jóléti reformok, a szakszervezeti öreg-ségi és egészségbiztosítási pénztárak, a hadirokkantakat és árvákat segítő programok kialakulásának magyarázatához és létjogosultságának igazolásához is nélkülözhetetlen a szolidaritás érzületére való hivatkozás. Nem teljesen egyértelmű azonban, hogy a modern jóléti államok létrejöttében a szolidaritás „társadalmi közérzületének” milyen szerepe volt. Valószínűbb, hogy a reformokat legalább részben kevésbé magasztos indokok ösztönözték. (A bismarcki biztosítási rendszer bevezetésének célja nem a társadalmi szolidaritás kifejezése, hanem a szociáldemokrata mozgalom megfékezése volt.) Azt a kérdést is tegyük felre, van-e értelme szociológiai és pszichológiai értelemben társadalmi léptékű szolidaritásról beszélni. Még ha kivételes esetekben előfordul is, az emberek általában nem vállalnak szolidaritást országuk általuk nem ismert polgáraival úgy, ahogy a barátaikkal vagy a családtagjaikkal. Az egész társadalom nem ugyanabban az értelemben közösség, mint egy család, egy baráti vagy munkahelyi társaság; igencsak kétséges, hogy egy társadalmi léptékű közösség ilyenfajta szolidaritást teremthet-e tagjai között.

Bokros aligha gondolhatja, hogy a közép-európai államok jóléti rendszereinek reformjára a kisközösségi – vagy akár nagyobb léptékű – szolidaritásérzület kielégítése érdekében van szükség. Nem is gondolja ezt. Helyzetelemzése szerint ugyanis térségünk felzárkózó társadalmainak legnagyobb gondja éppen a társadalmi szolidaritás hiánya. Az elmúlt negyven év álszolidaritása, a rendszerváltás után kialakult verseny tisztátalansága, a vagyoni és jövedelmi különbségek kapcsolatoknak, korrupciónak és bűnözésnek köszönhető gyors növekedése gátolta és ma is gátolja a szolidaritás társadalmi közérzületének kialakulását és érvényesülését. Ebből következően a feladat nem a szolidaritás társadalmi kifejezése, hanem a megteremtése. A reformoknak a szolidaritás nem indoka, hanem célja.

De fura lenne, ha Bokros azt javasolná, hogy olyan reformokat hajtsunk végre, amelyek eredményeképpen erősödik bennünk a közösségi ér-

zés, egyre jobban átéljük polgártársaink jó- és balsorsát, és egyre inkább hasonlatossá válunk egy nagy családhoz. A polgárok szolidaritásérzületének fejlesztése nem lehet a politikai cselekvés célja, legfeljebb a kívánatos járulékos hatása. Amikor javaslatait megfogalmazza, Bokros a társadalmi szolidaritást nyilván nem szociológiai és pszichológiai fogalomként, hanem *normatív értelemben* használja. A társadalmi szolidaritás ebben az értelemben *erkölcsi eszme*.

Zavaró, hogy Bokros egyszerre használja a szolidaritást leíró és normatív fogalomként. Amikor történeti összefüggéseket tár fel vagy helyzeteket elemez, a szolidaritás szociológiai tényezőként szerepel. Amikor értékkel vagy javaslatot tesz, a szolidaritás egyszerre magyarázó és normatív elv lesz.

A társadalombiztosítás válságát elemezve például azt mondja, hogy „a jelenlegi rendszer fenntartásában orvok, politikusok, hivatalnokok, orvosok népszerűnek tetsző, széplelkű állításai ellenére a gyógyítás mai központosított, velejéig bürokratikus irányítási, finanszírozási rendje *egyre kevésbé tükröz valódi társadalmi szolidaritást*, sokkal inkább az egyre elégedetlenebb emberekre *rákényszerített hamis szolidaritást testesíti meg*” (67. old.). Valódi és hamis szolidaritás szembeállítását azt sugallja, hogy a szolidaritás itt normatív fogalom: a „valódi” szolidaritás a társadalmi szolidaritás eszméjének helyes lefordítása lenne az intézmények szintjére. Ugyanakkor Bokros talán arra utal, hogy az „egyre elégedetlenebb emberek” véleménye szerint a jelenlegi intézményrendszer egyre kevésbé fejezi ki egymás iránti szolidaritásérzületüket.

A nyugdíj- és az egészségügyi rendszer összehasonlításakor kiemeli, hogy „a biztosítási elv valódi érvényesítése *kiválóan összefér* az igazi szolidaritással, sőt jelentősen elősegítheti az önként vállalt szolidaritás megerősödését. Ugyanez várható a gyógyító intézmények finanszírozásának *többpilléressé* tétele esetén is. A magánjellegű betegbiztosítók által szervezett kockázatközösség eleve a szolidaritásra épül, még ha annak kötelezően választandó kisközösségi formájára is.” (71. old.) Itt is megjelenik az „igazi szolidaritás”, a társadalmi

szolidaritás elvének helyes alkalmazása; mindamellet a magánbiztosítási rendszer az önként vállalt és a kisközösségekben tapasztalható szolidaritásérzületre épül (vajon miért?).

A szegénységről szólva pedig: „a szegénység megelőzésére, enyhítésére és a szegénysorból való kiemelkedés ösztönzésére szolgáló jóléti politika [...] egyrészt az állam egyes szervezeteinek összehangolt munkáját igényli, másrészt feltételezi az általa megcélzott emberek cselekvő együttműködését, illetve az ennek közterheit viselő jobb módú adófizetők tudatosan vállalt szolidaritását” (79. old.). A családi pótlékkal kapcsolatban például a rászorultsági elv 1995-ös bevezetése „irányát tekintve helyes lépés volt, mert jobban megfelelt a társadalmi szolidaritás elvének” (80. old.). Összességében azonban „a jóléti intézmények józan elemzése, eredménytelenségük felmutatása és a társadalmi szolidaritás valódi értékeit megtestesítő, távlatos reformok kidolgozása helyett a fedezetlen ígéretek árverése folyik” (83. old.). A „tudatosan vállalt szolidaritás” ismét csak szociológiai fogalom, de a reformok a társadalmi szolidaritás elvét és értékeit próbálják érvényre juttatni.

Tegyük fel hát a kérdést, mi a társadalmi szolidaritás mint erkölcsi elv? Bokros szerint a társadalmi szolidaritás elve köteleességünké teszi, hogy szerepet vállaljunk az olyan kockázatok elleni védekezésben, amelyek a társadalom bármely tagját érinthetik. Különösen fontos ez azoknak az esetében, akik önjelöltül nem képesek megfelelően védekezni e kockázatok – betegség, munkanélküliség, szegénység stb. – ellen. Ezt a köteleességünket azonban nem (csak) egyénileg, hanem közösen kell gyakorolnunk. Ennek egyik intézménye az állam. Amikor a társadalmi szolidaritás az államon keresztül valósul meg, akkor a társadalom tagjai kockázatközösséget alkotnak: *közösen* vállalnak szerepet a mindenkit érintő kockázatok elleni védekezésben. Mindazok, akik nem képesek önjelöltül biztosítani magukat, számíthatnak a társadalom többi tagjának – különösen a jobb vagyoni és jövedelmi helyzetűeknek – segítségére az állami intézményrendszeren keresztül.

Mivel a társadalmi szolidaritás elve erkölcsi köteleességet ír elő, teljesítésének függetlennek kell lennie a társadalom tagjainak „közérzetétől”, azaz a polgároknak nem azért kell kockázatközösséget vállalniuk, mert így kívánják, hanem mert az erkölcs ezt parancsolja. Persze egy jól működő társadalomban a jobb helyzetűek önként kiveszik részüket a társadalmi szolidaritás eszméjének megvalósításából: „Ha a szolidaritás társadalmi viselkedési normává emelkedik, akkor legszebben éppen *önkéntes társadalmi kezdeményezések* formájában érvényesül.” (29. old.) Nálunk azonban a feladatot a társadalmi szolidaritás állami intézményrendszerének olyan megreformálása, hogy az a lehető legjobban megfeleljen a szolidaritás eszméjének.

De hogyan is? Pontosan mit is parancsol a társadalmi szolidaritás elve? Milyen lenne a társadalmi szolidaritás eszméjét megtestesítő társadalom?

Tegyük félre egy pillanatra Bokros javaslatait, és gondolkodjunk el ezen! Segít talán, ha felidézzük, hogy az állami jóléti intézményrendszereknek céljuk szerint általában két típusuk van. Az egyikben a cél a szegénység, a rászorultság, az esélyekben és lehetőségekben megmutatózó hátrányok csökkentése egy bizonyos elfogadható szintre. A társadalmi kockázatközösség csak egy meghatározott minimális mértékben nyújt védekezést a kockázatokkal szemben, ezenfelül már az öngondoskodásnak, az egyéni védekezésnek adja át a terepet. Az állami jóléti intézményrendszer másik típusában viszont a cél bizonyos javak és szolgáltatások hozzáférhetővé tétele és minden polgár egyenlő – vagy legalábbis minél inkább egyenlőségre törekvő – módon való biztosítása. Ebben az intézményrendszerben a társadalmi szolidaritás elve nem érvényesül megfelelően, ha a különböző jövedelmi helyzetű polgárok számára a biztosítás értéke különbözik. Az első típusú intézményrendszer inkább az angolszász országokra jellemző, míg a második inkább a nyugat-európai, kontinentális jóléti államokra – de persze a valóságban a két típus mindenhol keveredik.

Melyik típusú intézményrendszer felel meg a társadalmi szolidaritás el-

vének? Nos, *mindkettő*. Az elv csupán azt írja elő, hogy a társadalom tagjainak kötelessége szerepet vállalni a védekezésben a mindenkit érintő kockázatok ellen. Hogy ezt milyen formában teszik – milyen szerepet adnak a rászorultságnak és az egyenlőségnek, csupán egy minimális szint elérését vagy egyenlő értékű szolgáltatások biztosítását tűzik-e célul, mekkora teret adnak az öngondoskodásnak és a piacnak –, arról az elv önmagában nem mond semmit. A társadalmi szolidaritás eszméjével mind a rászorultságot hangsúlyozó, mind az egyenlőségre törekvő jóléti intézményrendszer összeegyeztethető. Ebből a szempontból a társadalmi szolidaritás elve túlságosan elvont és általános.

A *Verseny és szolidaritás*ból persze nyilvánvaló, hogy Bokros szerint mit írna elő a társadalmi szolidaritás elve. De ha eddigi érvelésem helytálló, akkor ez az elv nem azokat (vagy nem csak azokat) a reformokat engedi meg, amelyeket Bokros képvisel, mert más, az általa javasoltaktól eltérő intézmények is összeegyeztethetők vele. Mellesleg a társadalmi szolidaritás elvére hivatkozni ezért nem is túl hatékony, hiszen liberálisok, konzervatívok és szociáldemokraták egyaránt egyetértenek vele, miközben mind a saját szájuk íze szerint értelmezik. Mindenesetre Bokrosnak további, mégpedig a gazdasági érvektől független indokokat kell felmutatnia ahhoz, hogy a társadalmi szolidaritás elvének általa vallott felfogása meggyőző legyen. Vagyis nem az a kérdés, hogy a javasolt reformok mellett szólnak-e jó *gazdasági* természetű érvek (amennyire én meg tudom ítélni: igen), hanem hogy szólnak-e mellettük jó *erkölcsi* érvek. Ha Bokros nem ad elő ilyeneket, akkor megalapozatlan az az állítása, hogy a verseny és a szolidaritás kölcsönösen feltételezi és támogatja egymást.

Vannak-e Bokrosnak ilyen érvei? Nézzük az egyenlőség kérdését! Tudjuk, hogy a piaci verseny a jólét előmozdításának és a gazdasági növekedésnek nélkülözhetetlen feltétele, ugyanakkor a verseny fokozza a vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségeket. Magyarországon ezek a különbségek az elmúlt években nagyon je-

lentősen nőttek. Csökkenten-e a verseny következtében létrejövő egyenlőtlenségeket a bokrosi értelmében vett szolidaritási elv alkalmazása? Valószínűleg nem. A rászorultsági elv alkalmazásának ugyanis nem az a célja, hogy a társadalmon belüli anyagi egyenlőtlenségeket csökkentse, hanem az, hogy a legrosszabb helyzetűeket valamilyen jobb, minimálisan elfogadható helyzetbe hozza. Még egy bármennyire jól működő, rászorultság alapú program megvalósulása esetén sem várható, hogy a jövedelmi és vagyoni különbségek ne nőjenek tovább – hacsak a küszöböt elég magasra nem tesszük. De „ha csaknem mindenki rászorultnak minősül, akkor a valóban szegények helyzete *elhomályosul*, a jómódúak is jogosultak lesznek a felkinált támogatásra, amit helyzetüknél, hatalmuknál, képzettségüknél és befolyásuknál fogva *nagyobb mértékben* fognak igénybe venni, mint a társadalom többi tagja” (34. old.).

De talán nem is lehet egy igazságos, verseny alapú társadalom célja az, hogy az egyenlőtlenségeket csökkentse. A „valódi” társadalmi szolidaritás nem az egyéni helyzetek közötti viszonyt veszi figyelembe, hanem azt, hogy a társadalom legrosszabb helyzetű tagjai *abszolút értelemben* nincsenek-e elfogadhatatlanul rossz helyzetben. A szegények, a rászoruló, az esélyekből és lehetőségekből kimaradók felemelése önmagában fontos cél.

Vitatott azonban, hogy e cél elérésének legjobb eszköze a rászorultsági elv alkalmazása, a célzott támogatások rendszere és a piacositás volna. Az univerzális jóléti programok legfőbb haszonélvezője ugyanis tagadhatatlanul a középosztály, ugyanakkor a leghátrányosabb helyzetűek is viszonylag színvonalas ellátásban részesülnek. Egyes adatok szerint Nagy-Britanniában az univerzális alapú nemzeti egészségügyi rendszer, az NHS bevezetése óta általában a legszegényebbek egészségi állapota javult, ugyanakkor a különböző társadalmi rétegek egészségügyi állapotát illetően az egyenlőtlenségek nem csökkentek vagy egyenesen nőttek. A piacositás nyomán azonban könnyen

liek tömegesen elhagyják a korábban univerzális rendszert, amelyben csak a szegényebbek maradnak meg, s akkor a szolgáltatások színvonala jelentősen csökken. Bár az univerzális jóléti szolgáltatásoknak jelentős társadalmi költségük van, mégsem mindig egyértelmű, miként viszonyul ez a költség a legszegényebbek abszolút értelemben vett leszakadásának társadalmi költségéhez egy piacositott rendszerben.

Bokros Lajos kizárólag gazdasági jellegű érveket hoz fel a reformjavaslatok mellett. Persze nem elképzelhetetlen, hogy a rászorultsági elv alkalmazása, a célzott támogatások rendszerének bevezetése és a jóléti intézmények legalább részleges piacositása igazságosabb társadalmat hozna létre. De emellett nem jó érv az, hogy a javasolt reformok csökkentik az állami pazarlást, és növelik a versenyképességet, vagy hogy „a szociális közkiadások csak akkor *hatékonyak*, ha *célzottak*” (34. old.). A „valódi” társadalmi szolidaritás célja és mércéje nem lehet kizárólag a hatékonyság, a megtakarítás vagy a versenyképesség növekedése. Bokros azt próbálja elhittetni, hogy reformjainak végrehajtása nyomán nemcsak pénztárcánk vastagodna jelentősen, hanem egy erkölcsileg is jobb társadalomban találnánk magunkat: „a társadalmi szolidaritás oly gyönyörű és kíváncsú eszméjének legjobb táptalaja éppen a nyílt, mindenki számára elérhető eszközökkel folytatott, átlátható és tiszta piaci verseny” (39. old.).

Bokros ezt az állítását nem bizonyította. Következésképp nem biztos, hogy a verseny és a szolidaritás kölcsönösen feltételezi és támogatja egymást; nem biztos, hogy még ha végrehajtjuk is a megfelelő gazdaságpolitikai fordulatot, a gazdasági fejlődés és a társadalmi igazságosság között automatikusan megteremtődik a legjobb egyensúly. Sokkal valószínűbb, hogy a kíváncsú gazdaságpolitikai és társadalompolitikai célok között Bokros javaslatának – és különösen a címadó dolgozat 130 pontjának – a gyakorlatba való átültetése során is támadna konfliktus. Az volna meglepő, ha nem ez történné. Az eszmék világában sincs ingyenebéd.

Jaksity György: A pénz természete

Alinea Kiadó, Budapest 2003, 2. kiad.: 2004. 622 old., 4800 Ft

Jaksity György értékpapírcég-vezető, volt tőzsdeelnök, valamint a nyomtatott és az elektronikus sajtóban rendszeresen publikáló közíró a magyar pénzügyi szektor emblematikus alakja. Már előlíróban hangsúlyozni szeretnénk, hogy eddigi üzleti és közírói tevékenységét rokonszenvvel figyeltük. A *Magyar Narancs* legendás „Egotrip” publicisztikai rovatában 1997–1999-ben rendszeresen jelentkező tőzsderovatát különösen nagy érdeklődéssel és lelkesedéssel követtük. Sokoldalúságát bizonyítja ez az alapvetően ismeretterjesztő szándékú, jelentős terjedelmű könyv is, amely – a pilótajátékok és szélhámos ingatlan-szövetkezetek ügyeitől hangos hazai pénzügyi közállapotokat és a lakosság széles rétegeinek bankár- és pénzügyellenes érzelmeit ismerve – igen csak méltánylandó vállalkozás. Nemcsak minket, de láthatóan a közönséget is érdekli Jaksity teljesítménye, hiszen két éven belül immár a második kiadást tarthatja kezében az olvasó.

Könyve műfaját a szerző elég bizonytalanul határozza meg. Egyszerre szánja nem „szabvány pénzügyi szakkönyvnek” (11. old.), amely nagyban „táplálkozik tudományos kutatásból a pénzügyi közgazdaságtan területén” (12. old.) és „nem csak szakembereknek szóló” (17. old.) műnek, amely „a valóság egy új látásmódját biztosítja azoknak, akik a dolgok mikéntje, a jelenségek magyarázata iránt érdeklődnek” (16. old.). Egyensúlyozni próbál a szakkönyvektől elvárt tudományos-szakmai igényesség és a tágabb közönség számára is követhető ismeretek átadása között. A pénzzel kapcsolatos tudományos elméletek széles skálájának ismertetése mellett nagy terjedelmet szentel a gyakorlati ismereteknek is.

Ilyen művekre igen nagy szükség volna. Napjainkban a tudósok sokkal kevesebb energiát fordítanak ismeretterjesztő művek írására, mint amennyire igény lenne rá. Megdöb-

BOGNÁR GERGELY

bentően torz tudományszemlélettel találkozhatunk a médiában és a közéletben, amit sajnos számos felsőfokú végzettségű értelmiségi is képvisel. Egy-egy jól megírt könyv lényegében témájától függetlenül sokat tehet a tudományos szemléletmód, az igényes és kritikai gondolkodás kialakításáért.

Nemcsak egy szakmonográfiában, hanem a szélesebb nyilvánossághoz szóló ismeretterjesztő könyvben is megengedhetetlen, ha tévesen, pongyolán és sok esetben a hamis közheleket megerősítve tartalmazza valamely szakterület összefüggéseit. Nagy és mély elméleti tudás, biztosabb és alaposabb ismeretanyag szükséges ahhoz, hogy a nem szakmai közönségnek szánt könyvek tudományos szemléletű és korrekt leírásokat nyújtsanak. Jaksity tájékozott és sokoldalú értelmiségi, ám tudása egyenetlen. Kiváló szakértője a pénzpiacoknak, a pénzpiaci változásokat előrejelző módszereknek, jól ismeri a pénzpiacokkal kapcsolatos elméleteket, ám tudása átlagos vagy annál is felületesebb a pénztörténetben és általában a humán tudományokban. Enciklopédikus igényű műve a pénztörténet áttekintésén (*A kagylótól az euróig*) túl átfogja a pénzügyi piacok közgazdasági elméletének alapjait, valamint bemutatja gyakorlati működésüket és szereplőiket is. Minden releváns pénzügyi elmélet és struktúra szóba kerül, vagyis tematikai szempontból nem maradhat hiányérzetünk. Külön fejezet foglalkozik a pénzügyek pszichológiai, etológiai, játékelméleti és egyéb magatartástudományi vonatkozásaival. Az utolsó fejezet teológiai, művészettörténeti, filozófiai, zeneesztétikai, ezoterikus (!) és káoszelméleti fejtegetéseiben azután „elszabadul a pokol”: úgy tűnik Jaksity Györgynek valóban mindenről a pénz jut az eszébe.

A pénzügyek széles társadalmi-kulturális kontextusban történő tárgyalása adekvát fogás lehet az átlagolvasó figyelmének felkeltésére. Önmagában tehát üdvözlendő, ha nem jár együtt – mint jelen esetben – közkeletű hiedelmek és félreértések megerősítésével és új tévhitek keletkeztetésével. Tudásunk korlátai és terjedelmi okok miatt nem vehetjük számba az összes olyan esetet, ahol felszisszentünk vagy fel kellett volna

szisszennünk olvasás közben. Csak a szűkebb szakterületünkhöz (monetáris makroökómia, pénzügyi matematika, valószínűség-számítás) közel álló és a téma bemutatásához alapvető kérdésekre térünk ki – azzal a megjegyzéssel, hogy nem lepődnénk meg, ha Jaksity más kérdésekben megfogalmazott állításai a miénkhez hasonló meghökkenést váltanának ki a pénzügy- vagy filozófiatörténész, teológus, pszichológus vagy elméleti fizikus olvasókból.

A pénztörténeti fejezetekben 62 oldalon keresztül hatalmas adat- és sztorikavalkád fogad, ami azonban nem pótolhatja a pénz történetét, a pénzjelenség frappáns magyarázatát és változó értelmezéseinek ismertetését. Ám Jaksity György még arra sem vállalkozik, hogy tisztázza a témakör alapkérdését: az önmagában értékes, illetve a belső értékkel nem rendelkező pénz (*fiat money*) megkülönböztetését, az utóbbi kialakulásának mozgatórugóit, valamint a modern monetizált piacgazdaságok létrejöttében játszott szerepét. Pedig ennek megértése a legnehezebb a nem szakmabeli számára, különösen az elektronikus számlapénzekkel és egyéb pénzhelyettesítőkkel kapcsolatban. Ráadásul a történeti áttekintés megerősíti azt a tévképzetet, hogy azokban a törzsi társadalmakban, amelyekben a ló vagy a tehén, netán a tevé volt a hivatalos fizetőeszköz, teljesen ezekkel a „árucikkokkal” bonyolították le a tranzakciókat. Valójában csak mércejószágként, egyfajta viszonyítási pontként szolgáltak. Az adásvételek döntő többsége egy egységnél (például egy darab állatnál) kisebb összegeket érintett, így a konkrét fizetési eszköz funkcióját általában valamilyen más áruféle töltötte be.

Ha valaki átfogó ismeretterjesztő igénytel ír a pénzről, az érintendő területek egyik legfontosabbika a pénzügyi matematika, amely a pénzügyi piacok átalakulásával óriási fejlődésen ment át az elmúlt három-négy évtizedben. Rengeteg új típusú piaci kockázat jelent meg, amelyek tudományos megoldása nagy felkészültséget kíván, nemcsak a pénzügy, hanem a matematika, különösképpen a valószínűség-számítás (sztochasztika) és a statisztika terén is. Az utóbbi évek

közgazdasági Nobel-díjasainak (pontosabban emlékérmeseinek) a névsora – gondoljunk csak Merton és Scholes 1997-es, vagy Granger és Engle 2003-as kitüntetésére – már önmagában is érzékelteti e terület fejlődését és jelentőségét.

Több fejezetben is előkerülnek a valószínűség-számítási és statisztikai eszközök, amelyeket a szerző egyébként nagy igyekezettel a fizika tárgyköréhez sorol. Ezen részekben sajnos számos helyen találunk tudományosan hibás, tarthatatlan állításokat. Nyilvánvaló, hogy gyakran szerencsésebb egyes technikai feltételeket elhagyni vagy éppen szemléletesebb – ám esetleg tudományosan nem pontos – megfogalmazásokat adni. Ám az általunk kifogásolt hibák, felületességek nem ebből adódnak.

A könyv első fejezeteit olvasva még vélhattük azt, hogy a szerző csak felületesen ismert bizonyos fogalmakat, definíciókat. Például: a várható hozamot a valószínűségek és az elérhető hozamok szorzataként kapjuk meg (összegzésről szót sem ejtve). Igaz, utána egy (idézett és nem saját) példában már helyesen szerepel a fogalom. Továbbá a szerző szerint a szórásnégyzetet úgy kapjuk meg, hogy „egy adatsor elemeinek eltéréseit az átlagtól négyzetre emelve összeadjuk” (150. old.). Néhány sorral lentebb pedig az derül ki a kockázatról (azaz esetünkben a szórásnégyzetről), hogy a várható hozam ingadozásából adódik, mintha állandó várható hozam esetén nem lehetne (pozitív) szórással. Arról nem is beszélve, hogy itt a szerző még csak egyetlen – a hozamot leíró – valószínűségi változóról beszél (amelynek várható értéke aztán különösen kevésbé szokott ingadozni) ahelyett, hogy megkísérelte volna definiálni egy megfelelő (sztochasztikus) folyamattal leírt pénzügyi eszköz volatilitását. Mindezek a példák már az első egyetemi valószínűség-számítás-kurzus után is triviálisak, ami azért is aggasztó, mert a szerző „oktatási intézményeknek” és „fiatal pénzügyi-közgazdász hallgatóknak” is (18. old.) ajánlja művét.

Minél jobban elmerülünk a könyvben, annál bizonyosabbá válik, hogy nem jól felépített gondolatmenetek néhol pongyola interpretációival ál-

lunk szemben, hanem a szerző elemi valószínűség-számítási, matematikai ismereteinek fogyatékosságával. Ráadásul a modern pénzügy a fenti példákban szereplő eszközöknél sokkal magasabb szintűeket is használ, gondoljunk például a Black–Scholes elméletre, amely híres opcióárazásai képletével a modern pénzügy új korszakát nyitotta meg 1973-ban. A szerző ezt is említi – a többi, nagy jelentőségű tudománytörténeti eseménnyel együtt –, és érdekes történeteket mesél az elméletek születésének körülményeiről. Azonban az elemi hibák kételyeket ébresztenek a sokkal magasabb szintű eszközöket is használó elméletek leírása iránt. A szerző többször megemlíti, hogy egy korábbi, ám soha ki nem adott pénzügyi jegyzetének megjelentetését – noha a rendszerváltás után az első modern szemléletű pénzügytankönyv lett volna – többek között éppen az akasztotta meg, hogy szerzőtársa más diszciplínák, például a fizika rejtelmeiben mélyült el, hogy jobban megérthesse a modern pénzügyelméleteket és módszertani alapjaikat. Jaksity immáron egyedüli szerzőként bátran tárgyalja a korábban túl nehéznek bizonyult témakört. Mégis keveset tudhatunk meg tőle a modern pénzügy eszköztáráról. Közismert, hogy Bachelier méltatlanul évtizedekre elfelejtett munkája tekinthető az egyik első jelentős lépésnek a modern pénzügy, például az opcióelmélet kialakulásában. Bachelier szerencsétlen sorsa többször szóba kerül, azt azonban mégsem tudjuk meg a könyvből, mi is (miféle objektum) a híres Brown-mozgás (Wiener-folyamat). Pedig számos ismeretterjesztő vagy éppen bevezető egyetemi tankönyv ad róla frappáns leírást, például John Hull *Opciók, határidős ügyletek és egyéb származtatott termékek* című műve (Panem Kft., Bp., 1999). Arról már nem is beszélve, hogy Wiener szerepét a folyamat leírása kapcsán Jaksity meg sem említi.

Hasonló gondokat okoz a valószínűség-számítás alapfogalmainak és történetének ismertetése is, aminek külön alfejezetet szentelt a szerző (*Valószínűség, hasznosság és döntéshozatal*, 356–369. old.), jelezve, milyen elengedhetetlenül fontos ez a terület a mo-

dern ökonometria és pénzügy megértéséhez. A szóban forgó rész rendkívül furcsa mind szerkesztését, mind tartalmát illetően. A szerzőnek a bevezető fogalmakat sem sikerül helyesen leírnia, annál sikeresebb az összekeverésükben. Persze vannak kikezdehetetlen bölcsességek is („A valószínűség-számítás különböző valószínűségeket különböztet meg”, 356. old.). Viszont rendre keveredik számos alapfogalom, így a becslés a becsléni kívánt objektummal. A diszciplína történetének ismertetését a szerző Pascal, Bayes, a Bernoullik és De Méré tevékenységének felvillantásával lényegében befejezi. Még a modern valószínűség-számítás megteremtésében megkerülhetetlen Kolmogorov nevét is kihagyja. Fontossága miatt külön rész foglalkozik a normális eloszlással. Az olvasó most sem tudhat meg semmit a normális eloszlás lényegéről. Sajátos, „jaksityi” (félre)értelmezéséhez az is hozzátartozik, hogy a normalitást a véletlennel (azaz a nem-determinisztikussággal) ekvivalens fogalomként használja (!), amikor a hálózatokról beszél (*A hálózat fogságában*, 491–497. old.), azt sugallva, mintha az Erdős–Rényi-féle modell a véletlen hálózatok modellje lenne, mivel az a „normális eloszláshoz hasonló eloszlásokat” mutat – szemben más hálózatokkal (mintha azok nem lehetnének szintén véletlen hálózatok).

Érdekes és fontos tudománytörténeti események egész sorát találhatjuk meg a könyvben. Az elméleteket historikus érdekességekkel színezi a szerző, amihez jól illik gördülékeny, könnyed, néha szlengbe hajló stílus. Azonban Jaksity egyáltalán nem meggyőzően, sőt esetenként tévesen interpretál fontos tudományos elméleteket. Ezzel csak megerősíthet vagy éppen elültethet a tárgykörben nem jártas olvasóban tévhiteket, félreértéseket.

Egy alapvető szemléleti kérdésben nem értünk egyet Jaksity Györggyel. Több helyen is (például 76–77. old., 574. old.) szerepel az a kitétel, hogy a pénzpiacok gyakorlata rácáfol a hatékony piacokat tételező pénzügyi elméletre. Ez a megközelítés a közgazdasági (sőt általában a tudományos) elméletek szerepének félreértésén alapul. Egy teoretikus konstrukciót

valamely belső logikai hibájának vagy inkonzisztenciájának feltárása cáfol, nem praktikusságának a kétségbe vonása. Egy elmélettől nem azt várjuk, hogy reális legyen, hanem hogy hasznos. Realisztikus ugyanis általában nem is lehet a bonyolult világot tudatosan leegyszerűsítő modell. Ha egy elmélet már nem segít a bonyolult valóság megértésében, és alkalmatlan elfogadható előrejelzések készítésére, akkor az adott diszciplína tudománytörténeti vitrinjében a helye. Még ha az adott kérdésben igaza volna is Jaksitynak, ez akkor sem azonos értelmű azzal az állítással, hogy a „gyakorlat cáfolja az elméletet”.

A várható hasznosság, a racionális döntéshozás és a pszichológia gazdasági alkalmazásainak területén is bemutatathatjuk modell és valóság viszonyát, s azt, hogy mit értünk bizonyításon; mi a különbség ellentmondás (esetleg hamis állítás) és empirikus cáfolat között. Jaksitynál ezek a fogalmak hol tisztázatlanok, hol átfolyanak egymásba. Hibásan vagy legalábbis pontatlanul használja őket. Az, ha egy (pl. individuumok viselkedését leíró egzakt, axiomatikus) elméletet és eredményeit a tapasztalat nem igazolja, rendre összekeveredik azzal, hogy az elmélet és az eredményei hibásak, sőt azzal is, hogy esetleg az elméletre és feltételeire nem támaszkodó tételek is hibásak! Így tudhatja meg az olvasó például, hogy a szerző szerint a Nobel-díjas Daniel Kahneman és gyakori szerzőtársa, Amos Tversky magát a Bayes-tételt vonta kétségbe pszichológiai kutatásukkal, amely számos kísérlettel és teszttel vizsgálta a döntéshozatali mechanizmusok racionalitását (lásd például 356. old.). Holott a Bayes-tétel néhány elemi valószínűség-számítási axiómára építve bizonyítható, vagyis az említett szerzők nem ezt vonták kétségbe empirikus módszerekkel, hanem egyes, a racionális döntéshozatalra vonatkozó elméletek létezését.

Bár többször szó esik Neumann és Morgenstern várhatóhasznosság-elméletéről, és arról is, hogy számos pszichológiai tesztet végeztek az adott témakörben, az mégsem derül ki, hogy amit segítségükkel cáfoltak, azok bizonyos, a racionális döntéshozókra feltételezett (nem említett)

axiómák. Ettől függetlenül a szóban forgó elméletek egzaktsági és helyes bizonyításokon alapuló tételei még fennállnak. Igazságtartalmukat senki nem vonja kétségbe, annál inkább bizonyos problémákra alkalmazhatóságukat és azt, hogy kielégítő leírásat adják-e a valóságos jelenségeknek. De az elméletek többszöri emlegetése ellenére sem tudjuk meg, pontosan mit állítanak ezek a híres tételek, vagy éppen miféle axiómákról van szó. A szerző nem ismerteti például a függetlenségi axiómát, amely közismerten az egyik legtöbbet vitatott feltételezés a racionális döntéshozókkal kapcsolatban, s nem lett volna nehezebb az érvényességét kétségbe vonó egyszerű pszichológiai tesztekkel együtt ismertetni, mint a hőtágulási együtthatóról vagy éppen a Gödel-tétel(ek)ről fellengzősen (és nem is világos okokból) értekezni (536. old.).

A könyv egészen végigvonul a fizika és a közgazdaságtan kapcsolatának boncolgatása, sőt a fizikának és módszertanának megjelenése a közgazdaságtanban, különösen a modern pénzügyben. Még egy fejezetcím is arról árulkodik, hogy a pénzügy fejlődését taglalva a legjobb a fizikát választani viszonyítási alapként (*Fizikán innen és túl*, 477–601. old.). Önmagában dicséretes, ha a szerző kitekint rokon tudományterületre, megvizsgálja a kapcsolódási pontokat, a közös vagy éppen az átvett módszereket. Azonban ehhez komoly (előzetes) ismeretek, tanulmányok szükségesek a kapcsolt tudományterületeken is. Egyébként ugyanis kizárólag mások – olykor felületes – értéktételeire vagyunk utalva. Vagy átvesszünk jól csengő gondolatokat, amelyek az – egyszerű halandók számára szinte misztikus – fizikáról vagy matematikáról bölcsekednek. De legfőképpen akkor tévedhetünk, ha az általunk megtalált első alkalmazás alapján már úgy véljük, hogy rálátásunk van a területre vagy éppen az eszközre, és nagy magabiztossággal tárgyaljuk a felfedezett kapcsolatot.

Így több helyen találkozhatunk a könyvben azzal a gondolattal, hogy a modern pénzügy egyes területeinek megértéséhez (például a származtatott termékek árazásának elmélete) elengedhetetlen olyan fizikai folya-

matok tanulmányozása, mint a „hő egyenlete”. Sőt ezen területek kifejlődése a modern pénzügyben nem is fogható fel másként, mint hogy a fizika bevonult a közgazdaságtanba. Senki sem tagadja a két terület közötti analógiát, és azt sem, hogy az egyik tudományág lökést és ötletet adhat egy másik kifejlődéséhez. Ám a sztochasztikus kalkulusban jártasak számára az is ismert, hogy ezen elmélet ökonometria eszközei mára standard eszközei a modern matematikának, több egyetemi szakon részei a kötelező tananyagoknak. Számos más tudományág alkalmazza őket, nemcsak a közgazdaságtanban. Persze legyünk őszinték: mennyivel hangzatosabb és misztikusabb hőtágulási együtthatóról fecsegni, mint megérteni és ismertetni az évtizedek óta ismert és sok elméletben alkalmazott alapmodelleket, alapobjektumokat.

A könyv utolsó fejezetei igazi multidiszciplináris kalandot ígérnek. Amit az olvasó csak el tud képzelni a pénzhez kapcsolódó témaként, az itt mind szerepel. Meg olyasmi is, amire nem is gondolna: a divatos körökben már-már kihagyhatatlan Gödel a tételével (igazán kukacoskodás arra utalni, hogy Gödel több nevezetes tételt is alkotott), Escher, Wittgenstein, Nietzsche vagy éppen a határozatlansági axióma, a főbb vallások, Van Gogh és Dali, Bach éppúgy, mint Weber vagy a kaoszelmélet – és persze a fraktálok is előkerülnek.

A szerző nem győz meg arról, hogy könyve kerekesebb és értékesebb lesz mindezek tárgyalásával, hiszen e részekben jórészt csak a számtalan helyen olvasható és emlegetett példákat, történeteket, felületes állításokat látjuk viszont. Ismét az a kérdés motoszkál bennünk, hogy a saját olvasmányélményeinek emlegetésén túl, mi lehetett a célja velük?

A könyv hibáiért és erényeiért, ahogy azt oly gyakran olvassuk, a szerző felel. Am esetünkben a szerkesztő lelkén is szárad, hogy a szerző tévedései és felületessége miatt egyetlen színvonalú pénztani szövegghalmozat adott ki könyv formájában, az Aliena Kiadó. A sietős szerkesztésből és felületességből adódik, hogy sok az ismétlés, átfedés a könyvben. Hogy mit mondott Soros György az angol

font elleni spekulációjakor, azt Jaksity annyira fontosnak érzi, hogy a 388–389. oldalon és később az 528-on is közli velünk. Poincaré-nak és tanítványának, Bachelier-nek vadregényes veszekedése pedig annyira jelentős mérőföldkönek ítéltetik a modern pénzügyelmélet kialakulása szempontjából, hogy egyenesen háromszor meséli el a szerző meglehetősen részletes-séggel (363., 369. és 479–480. old.).

A felületességből és a szakmai lektor vélelmezett hiányából ténybeli tévedések és hibák is fakadnak. Például az Európai Monetáris Rendszer ismertetésekor rosszul szerepelnek a rendszer paraméterei, vélhetően azért, mert a szerző összekeveri a $\pm$ ingadozási sávot a teljes sáv szélességgel (55. old.). A 100–101. oldalon Jaksity elköveti azt a hibát, amit a főiskolai és egyetemi standard közgazdaságtan-kurzusok előadói már remélhetőleg nem: szinonimaként értelmezi a neoklasszikus és az újklasszikus jelzőket, pedig ezek két karakteresen elkülöníthető elméleti irányzatot jelentenek. A játékelméleti részbe két sajátos félreértés is csúszott. Egyrészt a játékelmélet alkalmazásának a hidegháborús politikai játszmákban nem a Fidel Castro megbuktatására elindított és csúfos kudarcot vallott kubai Disznó-öböl akció a híres példája, hanem a másfél évre rá a visszaemlékezések szerint a világot valóban a nukleáris háború küszöbére sodró kubai rakétaválság (388. old.). Másrészt a világ vezető jegybankjainak a markánsan elütő gazdaságpolitikai magatartása nem a különféle, játékelméletileg is modellezhető, eltérő stratégiai vonalvezetésből fakad, hanem ennél sokkal prózaibb módon a tevékenységüket és alapvető célkitűzéseiket szabályozó törvények különbségeiből (391–392. old.).

Jaksity György könyvét nem tudjuk jó szívvel ajánlani a pénzügyi témák iránt érdeklődő olvasóknak. Inkább arra szolgáltat sajnálatos receptet, hogyan írjunk rossz felfogásban áttekinthető igényű művet: végy néhány ismeretterjesztő írást, esetleg tankönyveket, és gyors átolvasás után add vissza az ott szerzett felületes, ám jól és misztikusan csengő mondatokat, ismereteket meggyőző magabiztossággal. Ennek az a veszélye, hogy könnyen érvényesülhet a kommuni-

kációs játékok egyik közismert tanulsága: a készen kapott információ torzul, amikor a csoporttagok átadják egymásnak. Hasonló módon, gyakran félreinterpretálva jelennek meg a különféle hazai szakmai közleményekben a gyorstalpalószerűen elsajátított ismeretek, amelyek mögött az elméleti alapokat nem feltétlenül értették meg a szükséges mélységben, és a mechanikusan átvett állításokból komoly értelmezési problémák fakadhatnak. Sejtésünk szerint a fentebb ismertett hibák egy jelentős részét ilyen mechanizmusok magyarázzák Jaksity György könyvében. Gondoljunk például a racionális döntéshozás vagy a behaviorizmus kapcsán tárgyalt híres empirikus cáfolatok ismertetésére, vagy a valószínűség-számítási alapfogalmak korábban már általunk is szóvá tett sajátos definíálására.

A szerzőnek a pénzügyi piacok működésével és az ehhez tartozó gyakorlati területekkel kapcsolatos szakértelmét nem kívánjuk megkérdőjelezni. Azt viszont sajnálatosnak tartjuk, hogy erős szintetizáló vágya ebben a könyvben gyakran nem párosul a szükséges tudományos mélységgel.

Így kénytelenek vagyunk az egyetemi hallgatóinknak csak bizonyos részeket kijelölni a magyar nyelven kétségkívül hiánypótló műből, hiszen például a pénzügyi piacok gyakorlati munkájának ismertetése, a főbb szereplők, pénzügyi termékek és ügyletek bemutatása a 3. fejezetben színvonalas és értő kézzel megírt munka. Jaksity ott meggyőző és szakszerű, ahol a munkájához és tapasztalataihoz közel eső (gyakorlati) területekről kell írnia, és ezektől távolodva kompetenciája egyre bizonytalanabb. Számunkra a könyv olvasása mindenképpen emlékezetes marad, hiszen tartalma, érveit és hibáit egy teljes szemeszteren keresztül adtak állandó és tanulságos témát büfébeli beszélgetéseinkhez az egyetemi aulában. Azt sem tagadjuk, hogy örömmel forgatnánk a továbbiakban Jaksity Györgytől egy talán kevésbé monumentális kitekintésű, koncentráltabb tematikájú, de ennél a könyvnél egyenletesebb szakszerűséggel megírt munkát.

GÁLL JÓZSEF

JANKOVICS LÁSZLÓ

Voszka Éva: Versenyteremtés – alkuval

**DEMONOPOLIZÁCIÓ ÉS ÁLLAMI
TÁMOGATÁS AZ ÁTALAKULÁS IDEJÉN**

*Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
274 old., á. n.*

A magyar gazdaság elemzésének egyik vonulatát legalább két évtizede olyan kutatások alkotják, amelyek az elemzés fókuszába az állami gazdaságirányítás és a vállalatok közti kapcsolatrendszer bemutatását állítják. E kapcsolatokat, a két oldal viszonyát, együttműködését *alkuik* folyamatának elemzésével vizsgálják. Ezek nem olyan alkuk, mint az egyenrangú piaci szereplők tranzakciói, hiszen az államigazgatás és a vállalatok jogállása különböző; Voszka Éva új könyvében az alku nem szigorúan definiált viselkedési és eljárásmodokat jelöl, hanem a szereplők közti formális és informális kapcsolatok gyűjtőfogalma.

A vállalatok befolyásolni próbálják, a maguk számára előnyösebbé igyekeznek tenni az állam hatósági, tulajdonosi, szabályozói funkcióinak ellátását és a kapcsolatok formális rendszerének működését. A két oldal közti alkukban a vállalatok a költségvetési korlát puhítására, az újraelosztás mértékének növelésére, az államigazgatás pedig a vállalati viselkedés befolyásolására törekszik. Az interakciók gyorsan módosuló makrogazdasági, társadalmi-politikai feltételei megváltoztatják a partnerek közti erőviszonyokat és így az alkuk kimenetelét is. A vállalatok akkor érvényesíthetik sikeresebben az érdekeiket, ha hozzá tudnak járulni azoknak a feszültségeknek a csökkentéséhez, amelyek megoldását a kormány előtérbe helyezi.

Voszka Éva tehát a tervgazdaság intézményi működésének leírására kialakított módszertani-szemléleti keretet alkalmazva elemzi az állam kétféle – versenyteremtő, illetve újraelosztó – kulcsszerepét az átalakult magyar gazdaságban. Nem indokolja meg, miért támaszkodott a kutatásban a koráb-

ban kialakított módszertanra – nyilván úgy látja, hogy a vizsgált területeken az állam és a vállalatok közti kapcsolatok a kilencvenes években is sok tekintetben a korábbi korszak gyakorlatához igazodtak, szakításra, teljes új-rakezdésre e téren nem került sor.

A könyv a tervgazdaságból a piacgazdaságba való átmenet folyamatát abból a szempontból mutatja be, milyen szerepet játszott az állam a versenyfeltételek alakításában: hogyan hatott az állami versenyteremtés, illetve a versenyt korlátozó támogatási politika és gyakorlat a vállalati szervezeti rendszer változására. A három részből álló könyv a *versenyteremtés* és az *újraelosztás* fogalmi értelmezésével, szakirodalmának bemutatásával kezdődik. A szerző kiindulópontja az, hogy az állam szerepe elkerülhetetlenül ellentmondásos az átalakulásban: nem egy már működő piacgazdaságban kell a vállalatok közti verseny feltételeit szabályozni, hanem a versenyt meg kell teremteni. Ehhez a monopóliumok felbontása, a privatizáció, a tőkeáramlás és az import liberalizációja, a cégalapítás szabadságának biztosítása szükséges, ennek pedig az állam önkorlátozása, hagyományos befolyásának visszaszorítása a feltétele. Am azért is ellentmondásos az állam szerepe, mert piacteremtő aktsaiban sokféle, egymást keresztező követelményt kell érvényre juttatnia. A gazdaság szervezeti rendszerének átalakításában ugyanis minden egyes lépésnek vannak vesztesei és nyertesei, minden döntés érdekeket sért, vagyis a különböző (hazai és külföldi tulajdonú, kisebb és nagyobb méretű, állami és privatizált stb.) vállalati csoportok egyidejűleg eltérő megoldásokban érdekeltek, emiatt az államnak gyakran módosítania kellett prioritáseit és az alkalmazott megoldásokat.

Az *újraelosztás* a kormány versenybefolyásoló tevékenységének másik eleme. Mértékét a költségvetési korlát „puhításának” és „keményítésének” váltakozása határozza meg. A szerző igen széles értelemben használja az újraelosztás kategóriáját, amelyen belül megkülönbözteti a hagyományos vállalati pénzügyi támogatásokat és az állami eszközökkel elősegített piacteremtést, vagyis egyes

vállalatok számára piacok megszerzését, illetve megtartását. Az állami szerep e téren is ellentmondásos, hiszen egyfelől visszafoghatja az átalakulások ütemét, mélységét, ha életben tart egyes vállalatokat, másfelől ösztönözheti is egy új szerkezet létrejöttét, ha elősegíti a tőkeszegény, de ígéretes, versenyképessé váló vállalatok megerősödését.

A könyv második része azt vizsgálja, hogy a kilencvenes években lezajlott állami kezdeményezésű privatizáció a versenynek milyen strukturális feltételeit hozta létre, miként alakította át az öröklött torz, túlcentralizált vállalati szerkezetet. Bemutatja, miért volt korlátozott a versenyszabályozás és a Gazdasági Versenyhivatal (GVH) hatása a kilencvenes évek vállalati szerkezeti változásaira. Az első (1990-es) versenytörvény ugyanis szűkre szabta a GVH szerepét: csupán a fúziókontrollt tűzte ki feladatául. A meglévő szervezetek felbontásának kezdeményezése nem tartozott hatáskörébe, tehát nem a – létező vagy kialakuló – erőfölényt, hanem csak az erőfölénnyel való visszaélést szankcionálhatta. A versenytörvény többszöri módosítása után sem nöhetett alapvetően a GVH befolyása, bár az egyes ügyletek értékelésének szempontjai kifinomultabbak lettek. A módosuló gyakorlatot Voszka számos vállalati átalakulás – köztük a szocialista ipar válságba került nagyvállalatainak nagy visszhangot keltő átszervezései, sikeres és sikertelen válságkezelési és privatizációs kísérletei – példáján mutatja be. Utólag megállapítja, hogy a versenyszempontok csak gyengén érvényesültek a lezajlott privatizációs és vállalatfelfváltási esetekben.

A kilencvenes években a privatizáció szabályozásában sosem volt egyértelmű a tulajdonosváltás és a versenyteremtés kapcsolata, ennél fogva többé-kevésbé mindig háttérbe szorult a szervezeti decentralizáció szempontja. Így maradtak fenn egyes iparágakban a privatizáció után is a koncentrált piacok. A privatizációs ügyletek szempontjai között a versenyteremtésnél sokkal erősebbek voltak egyéb követelmények: a működőképesség fenntartása, a méretgazdaságosság és a technológiai kapcsolatok megőrzése, az adósságok vagyoni fe-

dezetének egyben tartása, a piaci részesedés védelme, a privatizáció gyors lebonyolítása stb. A döntéshozók szerint a versenyteremtő szervezeti decentralizáció e követelmények érvényesítését akadályozta volna.

Ha a versenyszabályozás nem vezetett is szervezeti decentralizációhoz, egyes privatizációs programok ilyen intézkedéseket is alkalmaztak. A spontán privatizáció hatására például a piaci szereplők száma előbb szaporodott, majd a csődök következtében jó részük eltűnt a színről. A vállalatok pénzügyi-likviditási válsághelyzetének kezelésére többféle kormányzati döntés is született, amelyek egyaránt vezethettek egyes részlegek kiválásához, leválasztásához, teljes iparágak eltűnéséhez vagy éppen szervezetek egyben tartásához. Az előprivatizáció ezzel szemben gyarapította a vállalkozások számát. A legtöbb privatizációs kezdeményezés esetében azonban a változások iránya nem egyértelmű. A szervezeti decentralizációt követhette tulajdonosi koncentráció (ugyanaz a befektető vásárolta fel a leválasztott részlegeket), sok vállalatot – köztük monopolhelyzetű cégeket is – „egyben” értékesítettek. Más esetekben egyes vállalatrészek leválasztására és eladására nem a decentralizáció érdekében került sor, hanem azért, hogy az értékesítésből származó bevételt a megmaradó cég támogatására, megmentésére lehessen fordítani. Mindezekben túl még cégek összevonásáról is születtek döntések.

E felsorolás is jelzi, hogy a kilencvenes években a vállalati szervezetek átalakításának közös vonása a versenyszempont háttérbe szorítása volt. A döntési rendszer a tovább élő és újjászülető alkumechanismusokra épült. A prioritások rangsora így tisztázatlan maradt, a megfogalmazott követelményekhez nem kapcsolódott szabályozás, a döntések eseti jellegűek voltak, egyedi alkuk és nem normatív eljárásrend alapján születtek meg. A politikai-hatalmi indítékok, a hatékony vállalati érdekvédelem és az ambivalens apparátusi ambíciók eredőjeként a „főszabály a szabályok hiánya” volt, így a „vállalati sorsokat sokféle körülmény egyedi kombinációja formálta” (122–123. old.). Hogy a kormányzati döntések összes-

ségükben végül is inkább decentralizáló jellegűek voltak, az annak is köszönhető, hogy a döntéshozók még a rendszerváltozás előtt kidolgozott – decentralizációt szorgalmazó – tervek alapján kezdtek el dolgozni az öröklött intézményi keretekben.

„A piaci szereplők számának növekedése sokszor más típusú döntések nem szándékolt következménye vagy mellékterméke volt.” (Uo.) Vagyis a magyar gazdaságban a verseny szervezeti feltételei a legtöbb részpiacra gyökeresen átalakultak, a piaci szereplők száma robbanásszerűen megnőtt annak ellenére – pontosabban: függetlenül attól –, hogy ezt sem a versenyszabályozás, sem a privatizáció nem preferálta. Adódik a következtetés, hogy a vállalati szerkezet piacgazdaságokra jellemző kialakulása nem is az államigazgatás, a politikai és a gazdasági érdekcsoportok és vállalati vezetők közti alkuk eredménye. Az olvasó előtt ezen a ponton körvonalazódik először az államigazgatási döntési folyamatra és szereplőire összpontosító kutatás határa. Mivel ezekben az alkukban – a dolog természeténél fogva – csak a nagyobb súlyt képviselő cégek tudnak részt venni, az alkufolyamatok elemzése a vállalatok többségének versenyhelyzetét alakító hatásoknak csak egy szűk köréről adhat képet, s nem tudósít arról, hogyan alakulnak az efféle kapcsolatokon kívüli világban működő vállalatok versenyfeltételei, milyen intenzív számukra a verseny, és melyek az akadályai.

A könyv harmadik része az államnak a versenyteremtésnél jóval átfogóbb, sokkal több vállalatot érintő szerepéről szól. Voszka Éva az újraelosztás kategóriáját nagyon tágra értelmezi, ebbe nemcsak a költségvetési forrásból folyósított pénzügyi támogatásokat sorolja, hanem egy sor más állami intézkedést is: „Gazdaságon belüli redistribúciónak tekintjük a vállalati esélyek és jövedelmek állami befolyásolásának minden formáját, a piactereemtés és a támogatások nyílt és rejtett, egyedi, valamint csoportos és/vagy alku tárgyává tehető normatív módszereit, függetlenül a céloktól, a pénzügyi következmények jelentkezésének módjától és idejétől.” (35. old.) Ezek az intézkedések nem jártak (közvetlen vagy több) állami kiadással, de

az érintett vállalatok számára kedvezőbb szabályozást teremtettek, vagy piaci pozícióik megvédését segítették elő. A efféle, úgynevezett *piacteremtő* intézkedések – egyes termékek importliberalizálásának elodázása, a hazai termelés védelme, állami megrendelések, a termékpiályák és árak meghatározása, a piacra való belépés korlátozása, monopóliumhelyzetek fenntartása, a kivitel ösztönzése – csupán bizonyos vállalatokat érintettek. Az újraelosztás fogalomkörébe bevont állami kezdeményezések igen különbözők (rejtett és nyílt formáiról a könyv végén található táblázat teljes körű áttekintést nyújt). Az újraelosztás fogalmának kibővítése a piacteremtő intézkedésekkel nem hoz létre újabb elemzési szempontot, hanem áttekinthetőbbé teszi az államnak a kilencvenes években a vállalatokat támogató tevékenységét. Ezzel elősegíti az elemzés szerteágazó szálainak rendszerbe foglalását, mivel az újraelosztás a különböző állami támogatási formák gyűjtőkategóriájaként szolgál.

A könyv az újraelosztás alakulását, az elmúlt majd másfél évtized makrogazdasági feszültségeit és kormányzati-választási ciklusokhoz is szorosan kötődő gazdaságpolitikai változásait időrendben mutatja be. A rendszer-váltás éveiben a költségvetés forráshiánya miatt a korábbi mértékű újraelosztás nem volt finanszírozható, az állami támogatások és a piacteremtő eszközök alkalmazása egészében is visszaszorult. A piacvesztés és a szigorodó szabályozás (például a csőd- és számviteli törvény hatályba lépése) miatt elszaporodó vállalati válságok előbb a „pénzkímélő” vállalatmentő intézkedések (tartozások elengedése, adókedvezmény, az árak és a vállalközi kapcsolatok meghatározása stb.), majd fokozatosan az „aktívabb” eszközök (állami garanciavállalás, reorganizáció) alkalmazásához vezettek. Az első kormány működésének végétől kezdve megfigyelhető a támogatásoknak az országgyűlési választások előtti megugrása, politikai ciklusokhoz igazodó hullámmása.

A támogatások GDP-ből való részesedése 1991 és 2002 között 1,7 és 4,9 százalék között ingadozott (131. old.). Az újraelosztás és a piacteremtés eszközei ez idő alatt sok változá-

son mentek keresztül. Először a 12 állami nagyvállalatot megmentő akció, a privatizációt megelőző vállalatfeljavítás, majd a bankok konszolidálása következett, azután a külföldi tőke bevonásának ösztönzése adókedvezményekkel, majd a hazai, valamint a kis- és közepes vállalatokat támogató programok megindítása, sőt még visszaállamosításra (Malév, Postabank) is sor került. A támogatások nagyobb része előbb a még állami tulajdonban, majd fokozatosan a magánkézen lévő cégeknek jutott.

Az évtized közepétől a piacteremtés eszköztára is bővült, így például a természetes monopóliumok privatizálása során a befektetők számára garantálták a piacokat és a profitot, állami megrendelésekkel teremtettek piacot a preferált cégeknek és tevékenységeknek. A piacteremtés eszközei a vállalatok szűkebb vagy tágabb körét érinthették: a skála az egyedi intézkedésektől a normatív szabályozásig terjedt. (E körbe sorolja a könyv az 1995-ös stabilizációs program néhány elemét.)

A támogatások és a piacteremtő intézkedések során az elosztás nem hatékonysági szempontokat követett, kritériumai nem voltak, nem lehettek szilárdak, mivel azokat az állam és a vállalatok közti alkuk eredményei befolyásolták. Mindez – a lezajlott átalakulás ellenére – nagyfokú folyamatosságot mutat a tervgazdaságban kialakult gyakorlattal. Hiába szűntek meg a tervgazdaság tulajdonosi, intézményi és hatalmi viszonyai, a kiépülő piacgazdaság új intézményei, szabályozásai és döntési rendszere is teret engedett a vállalati érdekérvényesítés alkumechanizmusainak. „Ha az egyedi elbírálásra, személyes kapcsolatokra és politikai lobbierőre épülő döntési mechanizmus változatlan, akkor a következmények is hasonlóak: a politikai reciprocitás fennmaradása, az államhatalom és az üzleti szféra összefonódása, a közpénzek pazarlása és a piaci verseny torzítása.” (224. old.)

Voszka Éva szerint a gazdasági átalakulásban az állami szerepvállalásnak a folyamatosságot megtestesítő jellemzői kerültek előtérbe. Az állami döntéshozatal és a vállalati érdekérvényesítés kapcsolatát Voszka úgy mutat-

ja be, mint ami sok tekintetben a szereplők tervgazdaságban kialakított együttműködésének és konfliktusainak folytatása. Könyvét azon ellentmondás megfogalmazásával zárja, hogy a lezajlott piacgazdasági átmenet végeredménye – a döntéshozók pragmatizmusa, azaz a folyamatos korrekciók miatt – „logikusabb” lett a „részleteknél”, vagyis azoknál a gazdaság-, verseny- és támogatáspolitikáknál, amelyek alakították (235. old.). Az olvasó ezt úgy is értheti, hogy az állami döntéshozatal és a vállalatok kapcsolatrendszerének bemutatása, vagyis az alkumechanizmusok működésére koncentráltó leírás nem ad teljes körű magyarázatot arra, milyen tényezőkre vezethető vissza a gazdaság teljesítményének, a vállalatok alkalmazkodóképességének javulása.

A könyvnek erénye és egyben korlátja is, hogy az állam gazdasági szerepvállalásáról szól. Erdeme, hogy számba veszi az állam gazdasági szerepének, befolyása érvényesítésének tartós és változó elemeit, azokat a változatos intézményi formákat, szabályozásokat és alkumechanizmusokat, amelyekkel az állam orvosolni igyekezett a részben általa okozott, részben működésétől független feszültségeket az átalakulás több mint egy évtizedes folyamatában. Az államigazgatás működési mechanizmusainak leírásában feltárulnak a döntéshozók magatartásának tartós elemei – a következtetlenségek, a hiányos iparpolitikai koncepciók, a gyakran sikerületlen kompromisszumok ellenére is. Az alkuk elemzése bepillantást enged az állami és vállalati szereplők interakcióiba, a partnerek motívumainak és viselkedési rutinjainak változásaiba. További tanulással szolgál a Gazdasági Versenyhivatalnak és a verseny törvény változásainak a története: sem az új szabályozás, sem a nemzetközi gyakorlatot követő intézmény létrehozása nem volt elegendő a versenyszempontok hatékony érvényesítéséhez. A könyv értékes eleme a privatizációs és újraelosztó ügyletek rendszerezett dokumentálása és értelmezése, hiszen ezek részleteit – ha egyáltalán ismertük – hamar elfelejtettük. (Egy tárgymutató segíthetné az eligazodást azoknak, akiket az elemzett vállalati történetek érdekelnek.)

Ugyanakkor az állam és a vállalatok kapcsolatainak elemzése csak az állami döntéshozatalról tud átfogó képet adni. A alkumechanizmussal jellemzett kapcsolat elemzése ugyanis jóval kevésbé képes számba venni a gazdaság többi szereplőjének magatartását, mint a tervgazdaság idején. A könyv címének mindkét eleme (versenyteremtés és alku) az állam aktív szerepét hangsúlyozza, amellyel biztosan eléri a legnagyobb cégeket, s ezen túl sok kisebb-nagyobb hazai és külföldi tulajdonú vállalatot. De nem látható, hogy az érintett vállalatok számára mekkora e kapcsolatok haszna, milyen a hatásuk a vállalati magatartásra és teljesítményre. Emellett a gazdaság szereplőinek többségét alkotó kisebb cégek e kapcsolati hálón kívül működnek, minthogy az átalakulás során megerősödött az állammal szemben a piaci koordináció vállalati magatartást, esélyeket alakító befolyása.

Mindezek alapján kérdés, hogy az „alkuk” a gazdaságnak mekkora szerepét jellemzik, és mekkora a kölcsön-

független komponensek szerepe a vállalati magatartás alakításában. Az alkufolyamatok leírása a vállalatok világát „fentről” nézve, az államigazgatással fenntartott, nem egyenrangú kapcsolataik szempontjából jeleníti meg. Ha az állam szerepvállalását figyeljük meg, akkor aktivitása múltbeli gyakorlata – új körülményekhez igazodó – folytatásának tűnik. Csakhogy a versenykorlátozás és az újraelosztás egyre inkább csupán részpiacokat vagy bizonyos vállalati kört érintett, a versenyfeltételek kialakításában az állami befolyás egyre szűkül. S mivel egy piacgazdaságban a vállalatok élete nemcsak az államigazgatási kapcsolatokban megszerzett előnyökön vagy elszenvetett hátrányokon, hanem a piaci lehetőségek kihasználásán is múlik, az állami intézkedések által érintett vállalatoknak a kedvezőtlen hatások korrekciójára is módjuk nyílt. A kialakított, fenntartott monopolhelyezeteket például a távközlésben vagy az energiaszolgáltatásban az Európai Unió követelményeit érvényesítő sz-

bályozással és piaci tranzakciókkal, vállalati felvásárlásokkal, újabb szereplők belépésével sikerült enyhíteni.

A könyv a rendszerváltást követő gazdasági átalakulás egyik oldalát, a lezáratlan (lezárhatatlan) múlt határait összegzi, amelyek mindenféle hatalmi, intézményi változást túlélve megőrizték befolyásukat a gazdasági folyamatok alakítására. Az állami befolyástól független vállalati teljesítményekre az átalakulás természetének folyamatosságát hangsúlyozó elemzés nem fordít figyelmet. Holott az alkumechanizmusokon kívüli világban a piacgazdasági átmenet épenséggel megtörte a vállalati magatartás folyamatosságát, hiszen nemcsak az államigazgatási követelményekhez, hanem a piaci teljesítménykényszerhez is alkalmazkodni kell. Ennek is szerepe van abban, hogy a piacgazdasági átmenet végeredménye „logikusabb” lett azoknál a „résztelknél”, amelyek alakították.

VINCE PÉTER

A Lettre téli számának tartalmából

KORNIS

Kornis Mihály Révai Gábor beszélget az istenkérdésről

ÚJ VALLÁSOSÁGOK

Olivier Roy: A vallások összecsapása vagy a vallásosságok közeledése

Hans-Dieter Jünger: A megváltás keresztje

Pályi András: A világ dicsősége

Dan Handelman a zsidóságról

Kornis Mihály a bűnbeesésről

Ziauddin Sardar: Mekka. Egy évem az iszlám világ szent városában

Monica Ali: Brick Lane (részlet)

Clifford Geertz: Egy indonéz metresze

Ken Wilberrel beszélget Gánti Bence

ÚJ VÁROSIASSÁGOK

Richard Sennett: A flexibilis város

David Loewenthal: A látható város

Orbán Jolán: Derrida városai: New York, Prága, Párizs

Benyovszky Krisztián: A titokzatos város (Prága)

Boris Groys: A reprodukálható város

Svetlana Boym: A nosztalgikus város (Moszkva)

Thierry Paquot: A bejárható város

Somlyódi Nóra: A fotografált város

(A Szürke fények Budapestje)

Bódis Kriszta, Vörös István prózája

VITÁK, TUDÓSÍTÁSOK

Robert Irwin: A Korán-fordításokról

Leila Vignal: Egy világváros a globalizáció peremén: Kairó

Marius Ivaskevicius: Az én Skandináviám 2.

Roger Friedland: Amikor Jézus szavaz

Durs Grünbein, Kovács András Ferenc és Térey János versei

Lettre arc-kép: Csoszó Gabriella fotóit bemutatja

Petrányi Zsolt

Megrendelhető évi 1800 Ft-ért a Lettre kiadója, a Jelenkor Kiadó címen: 7621 Pécs, Munkácsy Mihály u. 30/a Tel: 72/314-782 Fax: 72/532-047 és honlapján: www.jelenkor.com e-mail: lettre@c3.hu